

EGON BERGER

44
mjeseca
u
Jasenovcu

Za izdavača
JOSIP HRBUD

Redakcija:
EGON BERGER
VILIM ČERIĆ
IVO FROL
PAVAO ROJKO
JULIO VLAŠIĆ

Urednik:
VILIM ČERIĆ

Tehnički urednik
PAVAO ROJKO

Recenzent:
ANICA MAGAŠIĆ

Lektor
IVO FROL

Korektor
ZDENKO UZORINAC

EGON BERGER

44

MJESECA U JASENOVCU

IZDANJE: GRAFIČKOG ZAVODA HRVATSKE, 1966

ZAPIS O JASENOVCU

Nema jače i vjerodostojnije građe od one koja se rada, iz vlastitog iskustva, iz vlastitih doživljaja, iz zabilježenog prisustva.

Očevici i neposredni učesnici zbivanja mogu ne samo da nam pruže na jedinstven način podatke činjenica, nego da nam sugeriraju ili obnove -pred nama dah atmosfere, onaj sublimni ljudski momenat koji se uvijek, i specifičan, nalazi u svim stvarima i u svim događajima u kojima djeluju ljudi.

Pa bio on inferalan kao sto su strahote kroz koje su prolazili zatočeniци Jasenovca ili satansko sadistički kao što su djela njihovih mučitelja.

Od stotinu hiljada jedan, i bukvalno jedan — to je konačni bilans logora Jasenovac u njegovoj stravičnoj egzistenciji od 4 godine, to su relativni u njegovoj klackalici živih i mrtvih: stotine hiljada mrtvih — jedan živi.

I eto pred nama svjedoka koji je smogao snage da se sjećanjem vrati na mjesta torture, da raskine psihičke barijere zaboravi i da nas korak po korak vodi košmarom koji svojim stravičnim pulsiranjem prelazi svaku predodžbu užasa.

Od početka do kraja Jasenovca Egon Berger je prisutan jednom divljanju bez mjere, i vise od toga: on ga doživljava na sebi. Jedan od stotine hiljada koji je ostao živ, jedini koji nam to saopćava.

Presurov je to materijal da se obradi nekom posebnom literarnom formom, i Berger to ne pokušava. On ne dramati-

zira zbivanja, on nam ne pruža književno djelo — samo zapis o Jasenovcu, o četrdeset i četiri mjeseca svog logoraškog života, jednostavno, običnim riječima.

Zapis — i dovoljno. Zapis — i pred nosim očima iskrsavaju takvi prizori da i nehotice uzdrhtimo: »Zar je to moguće?« Čak i ja, čak i svi koji smo tamo bili i još, čudom, živimo.

Da, moguće je. I stvarno, i istinito.

Jedan užas diže se pred nama iz zaborava. Ine treba ga zaboraviti. Pa gdje bilo da se pojave nasljednici prošlosti, pa gdje bilo da se ukaže njihov idejni trag — pružiti im ovaj zapis!

Ivo Frol

I

HAPŠENJE

Tramvajska kola koja su me vozila iz Kustošije, gdje sam proveo noć, zaustavila su se na uglu Draškovićeve i Radišine ulice. — U Radišinoj ulici br. 3 nalazila se radnja u kojoj sam radio. Pred radnjom opazih čovjeka sumnjivog izgleda koji je već na prvi pogled odavao agenta. Bio je to jedan od onih koji su u to vrijeme hvatali po ulicama ili stanovima Srbe i Židove da bi ih zatim odveli u logore.

Čim sam ušao u radnju, on pođe za mnom i upita da li sam ja E g o n B e r g e r, iz ove radnje. Morao sam mu to potvrditi. Reče mi zatim da ga slijedim na policiju, ali na moja začuđena pitanja najposlije mi kaže da me vodi u logor i da trebam da odem kući da uzmem ono najnužnije što će mi tamo biti potrebno.

Sa najpotrebnijim stvarima, koliko sam mogao u brzini skupiti, odveo me je u Novu Ves, u zatvor, gdje su se već nalazili oni koji su trebali da budu zatočenicima logora Jasenovac.

Ovdje smo proležali tri dana, a zatim nas četvrtog jutra izvedoše u dvorište, gdje nas dočeka jaka straža. U dobro zatvorenim automobilima i pod pratnjom odvezli su nas na Zavrtnicu. Tu su nas smjestili u ogroman magazin tvornice »Kristalum«.

Bilo nas je šezdesettri. Nijedan od nas nije znao što nas čeka. Mislili smo: prisilni rad na neko vrijeme, pa to i nije tako strašno!

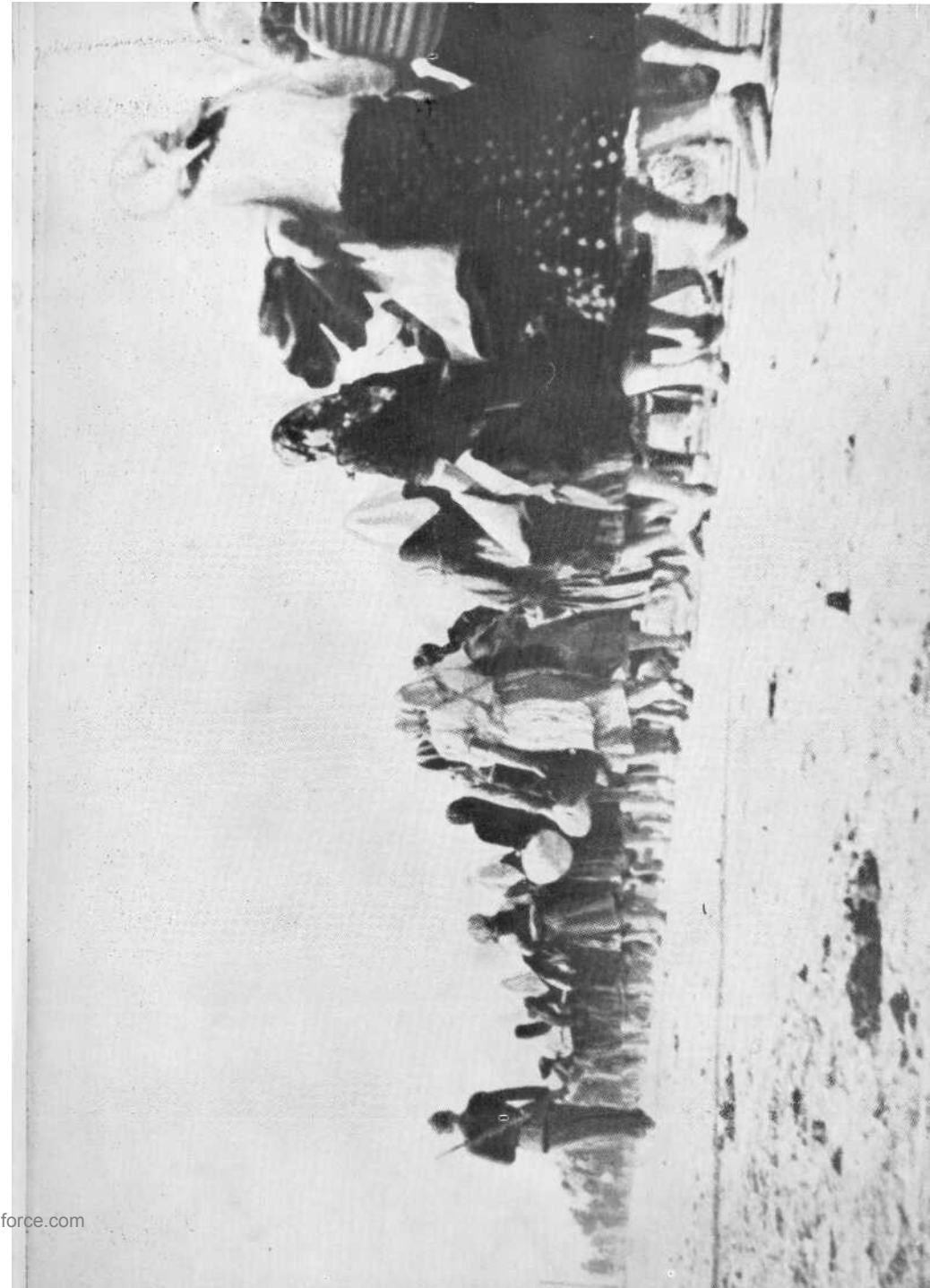
Od straže su nas preuzeli ustaše i odmah nam psovkama i udarcima dali do *znanja*, da smo sada njima prepušteni na milost i nemilost.

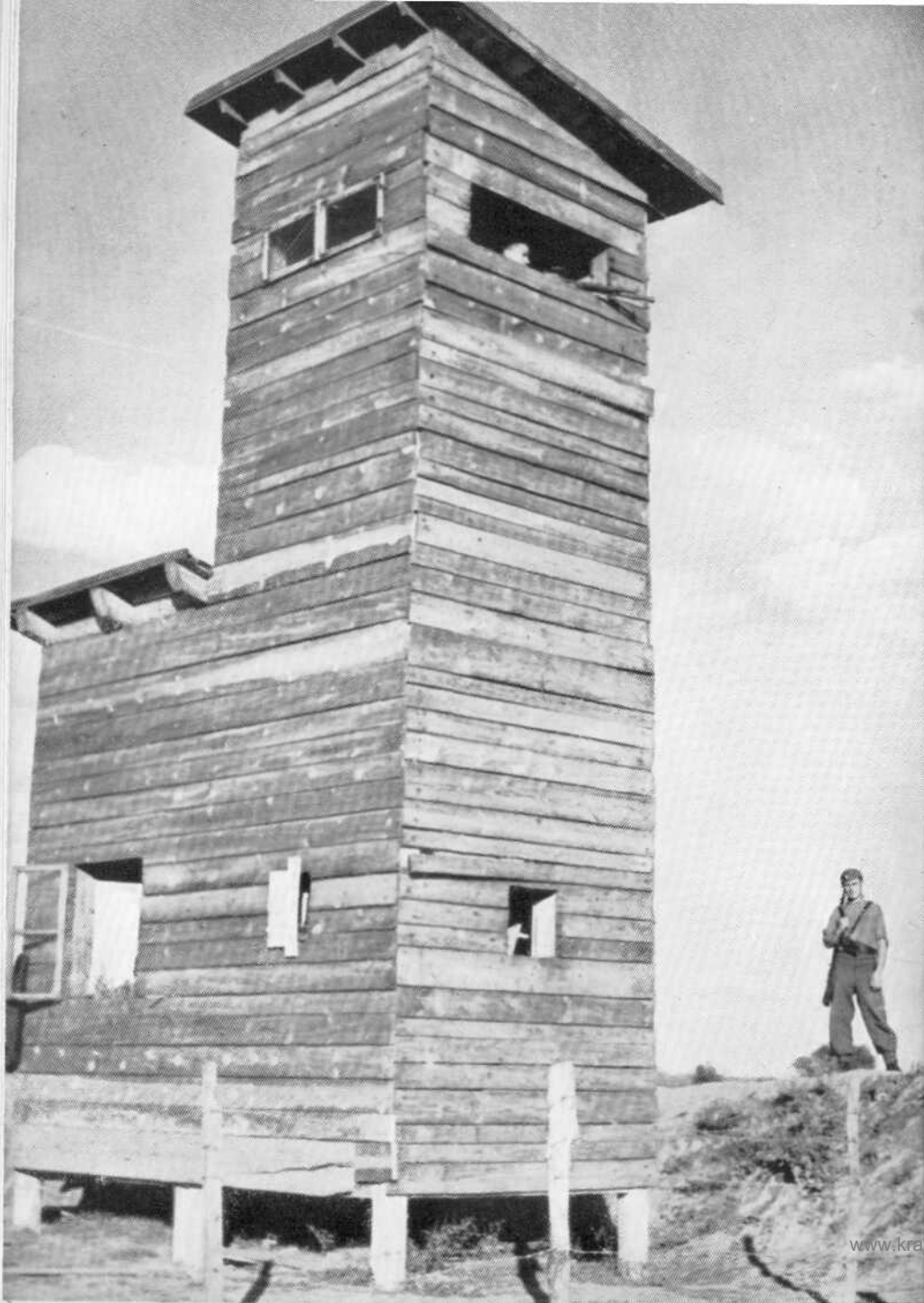
Pod je bio od betona, a samo po netko od nas imao je deku na kojoj smo mogli ležati. Nuždu smo morali obavljati također u samom magazinu.

Drugog jutra otvore se vrata na koja počеше ulaziti nove grupe Židova. Hvatali su svuda. Nisu imali mnogo muke da ih pronađu. Židovi su morali nositi na prsima i leđima žute krpe sa velikim crnim slovom »Ž«, pa je tako hajka bila laka.

Nakon jedanaest dana, t. j. 10. septembra, strpaše nas u vagon. Zatvoreni u vagonima otputovali smo u noć", u nepoznato.

Svaki dan stizali su novi ljudi: mase srpskih seljaka i građana, hrvatskih radnika i intelektualaca. Svi su oni — uz rijetke iznimke — našli smrt u logoru Jasenovac.

II

JASENOVAC II

11. septembra 1941. godine, nas četrdeset, stigli smo u Jasenovac. — Na samoj stanici dočeka nas oko dvije stotine dobro naoružanih ustaša. U redovima uputiše nas dugom cestom prema šumi.

Bio je vruć jesenski dan. Nismo smjeli stati premda je put bio dugačak tri kilometra. Bilo nam je teško, pa smo počeli pomalo odbacivati komad po komad prtljage koji smo nosili sa sobom.

Stigosmo! Jedan pogled bio je dosta da shvatimo što znači logor u »Novoj Evropi« pod germanskom okupacijom.

U kvadratu od pet stotina metara, omeđenog bodljikavom žicom, nalazile su se tri barake. Građene su bile od starih dasaka i to tako da je između svake daske bio razmak od tri do pet centimetara. Jasno je da su takve barake propuštale kišu, snijeg i vjetar.

U prve dvije barake bili su smješteni Židovi. Bilo ih je oko sedam stotina. Došli su tri dana prije nas. Bili su to preostali zatočnici otoka Paga koji su već tamo prepatili mnogo, a najgore od svega — užasnu glad.

Pri dolasku pred logor bio je dovoljan samo jedan pogled pa da shvatimo značenje pojma »logor Jasenovac«.

U trećoj baraci bilo je oko šest stotina Srba. Kako je svaka baraka mogla primiti samo tristopedeset ljudi, barake su već bile dvostruko pune s nama pridošlima, tako da je na svakog zatočenika otpao prostor od 40 centimetara za ležanje. Izmiješali smo se sa starim zatočenicima. Na njihovim rame-nima, na reverima kaputa, posvuda po odjelu mirovale su ili su se tromo kretale uši. I prelazile su od starih na nove zato-čenike.

Ustaše nas nisu još potpuno opljačkali, tako da smo imali još nešto hrane kod sebe.

Prišao mi jedan drug, znanac iz djetinjstva. Suznim očima zamoli me malo kruha. Nisam imao kruha, dao sam mu ko-mad orehnjače. Lakomo je turaio velik komad kolača u usta i za njega nije više nitko postojao na svijetu. On je jeo. Prišao je drugi. Taj je u jednom hipu bio na zemlji i počeo skupljati mrvice koje su mom znancu padale na tle.

Nove grupe su stalno pristizale. Život je postojao sve teži i teži.

III

VELIKI NASIP

Koncem septembra počela je gradnja nasipa zvanog »ve-
liki nasip«. To je ujedno bio i početak uništavanja stotina i
hiljada života dnevno.

Ustajali smo u pola tri. Najprije smo jutrom dobivali malo tople vode u koju smo stavljali mrvice čaja, dok smo ga imali. Ali to bijaše samo na početku. Kasnije nisu nam više htjeli dati ni tu toplu vodu. Oko pet sati krenulo se na rad. Pod udarcima kundaka, vikom i divljanjem ustaša stizali smo nakon sata hoda do nasipa. Rad je počinjao u šest sati i trajao do deset, a zatim odmor od deset minuta. Nakon odmora opet rad do dvanaest sati. Tada smo se vraćali natrag u logor. Ručali smo za par minuta, da bi se odmah zatim vratili na rad.

Ručak nam se sastojao od dva do tri kuhana krompira. Poneki je bio i truo, ali smo ga isto tako pohlepno jeli kao da je zdrav. Tako, sa sve težim radom, počela je opadati i naša otpornost.

Nasip je imao donju podlogu od dvadeset i četiri me-tara širine. Jedan zatočenik je kopao zemlju i ubacivao je u tačke, drugi je odvezio, dok je treći drvenim batom nabijao po njoj.

Od vremena do vremena nailazili smo u zemlji na ko-rijenje od kupusa ili repe, mrkve ili nečeg drugog. To je za nas bila prava poslastica. Međutim trava i lišće koje se jelo da se bar nečim utaži silna glad, vrlo se teško probavljalo.

Ustaše, i ako su vidjeli i znali da nas tako reći ničim ne hrane, da kiša pljušti kroz barake po nama, da nam uši plaze po tijelu i nagrizaju ga tako da dobivamo gnojne rane, tukli su nas i vikali da smo lijenčine i da ne ćemo raditi.

Svaki dan su još uvijek stizali novi ljudi. Bilo nas je svih vjera i profesija. Dolazili su i kriminalci iz zatvora Koprivnice, mase srpskih seljaka i građana, hrvatski radnici i intelektualci, kao i još mnogi drugi. Život je postajao očajan. U barakama se i nije više moglo spavati, jer nije bilo mjesta. Morali smo sjediti sa zgrčenim nogama. Kiša je pljuštala tako, da u čitavoj baraci nije bilo više suhog mjesta. Uskoro je tu bilo je pola metra vode. Smrtnih slučajeva sve više i više. Mrtvaci su plivali po baraci, a uskoro i oko barake. Ovo prvo rastajanje od naših drugova ostavljalo je mučan utisak. Kasnije nismo tako teško osjećali smrt, jer se ona pojavljivala u sve većem broju, tako da smo svaki dan bili na nju pripravnici. Svi smo bili svjesni toga da se tu živa glava ne će iznijeti. Ni mjesec dana se tu ne bi preživjelo da ljudski organizam nije ispoljavao tako fantastičnu žilavost, no bilo je i takvih koji se već peti ili šesti dan gasili.

Nisam osjećao strah da ću i ja nekog narednog časa ili dana plivati. Glad je i to pobijedila. Nisam bio više čovjek s potrebama za toplom sobom, prostrtim stolom, ili možda

Svi mi, koji smo gladovali, imali smo samo jednu težnju — najesti se. Najveća želja bila nam je kruh. Kroz sve četiri godine, i kod svih zatočenika, bila je to glavna misao. Najprije sam osjećao pomanjkanje slatkih stvari, ali kasnije već ni to. Tada mi se sve slilo u jednu jedincatu želju — da napunim stomak.

Ponekad smo imali za ručak juhu od graha. Premda smo svi bili gladni do ludila, ipak smo u tom slučaju gledali kako bi ostali na kraju reda, jer je na dnu kazana bilo više zrna graha nego na površini.

Na početku logorovanja bilo je kod pojedinaca ponosa. Nisu svi htjeli da pokažu da im je stalo da budu prvi na kazanu, ili u drugom slučaju da budu zadnji da dobiju gušču hranu. Tada su se najbolje odražavali karakteri. Međutim kasnije, kada je glad zadobila svoje najstrašnije oblike, prestali smo biti ljudi. Biti tada apatičan značilo je brzo završiti, brzo izgubiti život.

Imao sam jednog druga s kojim sam bio često zajedno. Bio mi je i neki daljnji rođak, a poznavali smo se još iz prijašnjeg života. U Zagrebu je ostavio ženu i dijete. Smalaksao je od gladi, od napora i od kiše. Želio je smrt. To je bilo polovicom oktobra, a obojica smo radili na nasipu. On je kopao zemlju, a ja sam je odvezio. S druge strane nasipa bila je cesta kojom su prolazila seljačka kola. Jedna su upravo pregazila psa. Pas je ležao pregažen i krvav. Kad sam se vraćao na nasip s tačkama, pade mi na pamet sadržaj jedne knjige koju sam još kao dijete čitao. Bila je to knjiga od Jack Londona. Sjetio sam se da su tamo u velikoj gladi zaklali najmilijeg psa i po'eli ga. Onda, kada sam to čitao, nisam mislio na ljude koji su bili gladni, osjećao sam tada samo žaljenje za psom, ali sada kad sam vidio psa kako leži preda mnom, osjetio sam samo jedno — da sam gladan.

Kriomice natovarim psa u kolica, tako da to ne bi vidio koji ustaša. Da se to opazilo, sigurno bih platio životom. Pa ni korijenje nismo smjeli jesti da nas oni vide.

Natovarenog psa dovezeni do mog druga (zvao se Vilko) i sakrijemo ga u granje. Rekao sam mu da se on najprije najede, a ja ću za to vrijeme kopati zemlju. Zatim će je on odvesti u tačkama, a kasnije ću se ja najesti, dok će on kopati. Natovarilo sam tačke s iskopanom zemljom i odvezao je. Kad sam se vratio, našao sam Vilka sasvim preobraženog. Ona hrana, koja ga je sada zasitila, dala mu je nade i poleta, pa i volju za životom.

Zajedno s nama prisustvovali su toj gozbi još tri druga. Bio je to jedan advokat iz Zagreba, jedan poslovođa i još jedan, kojeg nisam pobliže poznavao. Taj treći bio je veoma pobožan te nikada nije od svog djetinjstva okusio meso. Ali ovdje je glad opet odnijela pobjedu. Jeo je s nama i bio sretan da je napunio želudac.

Kako je pas bio mlad, bio je i malen, pa nismo mogli više nikoga zvati. Nestalo u nama gadljivosti, a pomisao da bi pas mogao biti bolestan, nije ni jednom pala na pamet. Sada mi dolazi pred oči ono crveno meso, koje mi se gadi, a onda mi je bilo ukusno kako se može samo zamisliti.

Čuvali smo tu svoju tajnu ljubomorno, misleći da u logoru nema više nikoga tko je jeo meso. Ali nakon par dana prolazio sam kraj druga koga poznajem iz Nove Gradiške. On me pozva. Kraj jednog grma natiskalo se par logoraša. Pogledam. Bilo je jedno prase. Nisam pitao otkuda je tu dospjelo, otrgao sam komad i slasno pojeo.

Brojno stanje je sve više i više raslo, a rad na nasipu bivao je uslijed perioda kiša sve teži. Barake su ležale u vodi, tako da se u donjim boksovima nije više moglo ležati. Bile su tako pune da nismo mogli više ni sjediti, već smo morali čučati jedan kraj drugoga. Bilo je to početkom oktobra 1941. Tada su počela i prva velika mučenja i ubijanja.

Jedne kišne noći odrede ustaše mene i još drugu pedeseticu da po kazni idemo u »sic«. Sic se zvalo mjesto pod vedrim nebom koje je bilo omeđeno bodljikavom žicom. Visoko je bilo šezdeset centimetara, tako da smo tamo morali ostajati skvrčeni po nekoliko noći. Ako bi se tko pridigao, zabola bi mu se u leđa bodljikava žica.

Oko jedanaest sati noću dovuku ustaše k nama jednog starijeg čovjeka; ubace ga sa smijehom i neslanim šalama. Ujutro oko tri sata vodnik Prpić, onda zapovjednik straže, dao nas je postrojiti. Svi smo morali stajati, dok je u sredini

pred nas donesen stol i dvije stolice. Na stolu je gorjela lampa. Ustaše stanu nama iza leđa sa uperenim puškama. Napeto smo očekivali što će biti.

Vodnik Prpić priđe stroju i izvuče čovjeka koga su sinoć kasno ugurali u žicu. Privede ga k stolu i ponudi mu da sjedne. Sve je to učinio vrlo uljudno. Tada se okrene prema nama i glasno počne govoriti: »Gospodo imam čast predstaviti vam jednog velikog čovjeka! To je ovaj gospodin pred vama. Predstavljam vam gospodina Gavrančića, starješinu Sokola. Meni je palo u dio da našeg plemenitog gosta počastim, a Vi imate sreću da prisustvujete toj svečanosti.« Dalje je sam taj postariji čovek morao neka klanjanja i ceremonije izvoditi. Imao je šezdesetpet godina.

Jedan ustaša tada donese dvije crne kave. Vodnik ponudi svoju žrtvu. Mi smo sa zebnjom očekivali daljnje događaje. Najednom starac otkopča svoju košulju na prsima i razgoljen stupi pred ustašu i vikne: »Evo, pucajte u mene! Ne očekujem od vas nikakve milosti! Mene možete ubiti, ali ono što je u meni, ne možete!«

Vodnik se na te riječi cinički nasmije i reče: »Pa nismo mi ustaše nekulturni, ne ubijamo mi! Mi dajemo živjeti i našim neprijateljima, samo moraju ispaštati svoju krivicu!« — Zatim primakne lampu k licu starčevom i počne čupati dlaku po dlaku iz starčeve brade. Kod svake dlake morao je starac viknuti: »Živio Poglavnik! Živjela Hrvatska!«

Kada je ceremonija bila gotova, obrati se starac vodniku: »Koga ste Vi zapravo htjeli ubijediti kada sam pod mučenjem morao vikati — živio?« Vodnik je na to pitanje bio toliko smeten, da nije dao odgovora.

Sa starcem sam radio još dvadeset dana na nasipu. On je bio dnevno mučen, a kraj toga morao je raditi bos. Noći je sve provodio u žici. Pa ipak je na sve to ostao miran i ponosan i izdržao mučenja dvadeset dana.

Kako se čovjek brzo navikne novom načinu života! Bilo je tu ljudi svih slojeva. Jedno vrijeme sam spavao kraj svog bivšeg šefa Samuela Hana. U prijašnjem životu nismo se previše ni simpatisali ni mrzili — normalni odnos između šefa i namještenika. Međutim kad smo se sastali u logoru, nije bilo više šefa i namještenika. Bili su samo supatnici i prijatelji. Ljudi koji su u građanstvu iziskivali neka naročita poštovanja, u logoru su na to odmah zaboravili.

Samuel je ležao kraj mene i nije imao ništa za pušenje. Prvih dana bio je bez cigareta, dok ga jednom ne vidjeh kako nešto trlja među prstima. Tada smo već imali intimna imena i ja ga zapitah: »Šnule, što to radiš?« On mi pokaza kako mota lišće, jer nije mogao izdržati bez pušenja. Bilo mi ga žao i odlučio sam da mu bilo gdje nađem nešto bolje. Išao sam danomice pred ustašku kancelariju i krišom pobirao čikove. Bili su to specijaliteti. Malo pomalo i on se snašao i napravio lulu od drveta na koju je pušio i lišće.

Kako nije imao porcije za jelo, jer su mu je ustaše oduzeli, načinio je improviziranu posudu od zemlje. Kasnije je polaganom izdubao porciju iz drveta i urezao u nju monogram. Čudno je ipak da smo imali strpljivosti i za ovakve stvari, kada smo na svakom koraku gledali i očekivali smrt. Život za nas nije predstavljao ništa, a ipak su nas neke stvari još mogle interesirati.

Tek što je zatočenik stigao bio je temeljito opljačkan: ustaše, koji su odlučivali o njegovu životu i smrti, nisu mu ostavljali ni vjenčani prsten na ruci.

IV

LUBURIĆEV GOVOR

Uz sam nasip tekla je rječica Strug koja je bila puna školjki. Tako smo mogli od vremena na vrijeme donijeti školjke. Bila je to neka vrsta plosnatih školjki koje su nam izvanredno prijale. Kada nismo više mogli do njih, hranili smo se puževima koje smo na žaru malo prepržili.

Rad nam je postajao iz dana u dan sve teži — nismo imali više snage kao prije. Pa i sam put do nasipa, udaljen tri kilometara, bio je za nas prava kalvarija: Od logora do nasipa išli smo stalno po vodi i raznim jarugama. Pri prelazima tih jaruga ustaše su se zabavljali tukući nas kundacima. Tko je pao pod tim udarcima, nije se više digao. Uskoro su takvi prelazi bili puni leševa da smo mogli prelaziti preko njih kao preko mosta. Isto tako i oko baraka bilo je leševa, pa su mrtva tijela naše braće i otaca olakšavala prelaz preko graba, tako da vodu nismo morali gaziti do pasa, već samo do koljena. Stanje je bilo tako bezizlazno da su ljudi prestali da se interesuju za hranu. Tada sam prvi puta vidao ljude koji su umirali od gladi. Čovjek, koji je jučer bio sama kost i koža, danas je bio nevjerovatno dobrog izgleda. Obrazi su mu se zaokružili, jagodice se ispupčale. Najprije nismo znali što je

Sve što su osuđenici donijeli sa sobom bilo im je oduzeto. Ostao im je još jedino goli život: kako dugo — to su znali samo ustaški krovoci.

to. Ali uskoro smo zatim saznali. Svaki takav čovjek za tri, najdulje četiri dana nađen je ili u kakvom grmu, ili negdje šćućuren usput — mrtav.

Jednog oktobarskog dana dobismo zapovijed da se svi vratimo odmah u logor, da će nam se održati govor. Na povratku u logor ustaše su neobično blago s nama postupali. Kada smo došli u logor, ostali smo svi u stroju. Tjeskobno smo se pitali što će biti, da li dobro ili zlo?

Otvore se vrata na pisarni, a na njima se pojavi Makso Vjekoslav Luburić, nama onda još nepoznat. Čovjek — zvijer djelovao je na nas onda kao naš spasitelj, kao otac. Stao je na stol. Blagim pogledom kružio je po nama živim mrtvacima. Tada započne govor: »Ljudima kao što ste vi ovdje bio bi potreban odmor i dobra njega. Da se danas nalazimo u mirno doba, to bi vam i mogli pružiti, ali ovako mi tražimo od vas rad. Ja sam preuzeo upravu nad logorom, preuzet ću i brigu nad vama. Mi, Nezavisna Država Hrvatska, uredit ćemo vam logor kao što to nijedna država nije učinila. Dobit ćete svoje kupaonice, biblioteke, kino i sve što je potrebno za vaše uživanje. Stvorit ćemo novi logor, radni logor. Znam da se s vama loše postupalo, ali mi ćemo to popraviti.« — I još mnogo toga bilo nam je tada obećano. U logoru je nastalo veselje. Sažaljevali smo svoje drugove koji su morali umrijeti. Sažaljevali smo ih što nisu mogli doživjeti preokret u logoru.

Odmah smo drugog dana dobili karte za pisanje. Na njih je trebalo napisati ime i prezime i što želimo da nam se pošalje od kuće, ili od poznatih. Sretni da ćemo se moći najesti i obući, naručili smo mnoge stvari.

Trećeg dana počelo je odabiranje stručnjaka svih mogućih struka za novi zimski logor koji će biti osnovan na teritoriji ciglane, negdašnjeg vlasnika Ozrena Bačića. Nastalo je sve veće oduševljenje, nastala je selidba.

V

MALI NASIP

Najprije su otišli stručnjaci, zatim njihovi pomoćnici. U logoru se nije ništa radilo, a na veliki nasip se nije moglo ići, jer je bio sav pod vodom. Tada započne selenje starijih i bolesnih u logor Krapje. Tamo su već postojale neke grupe zatočenika koje su došle iz logora Gospić. Tamo su se nalazila i moja dva brata koji su prije mene odvedeni, a prošli su bili već logore Slano, Gospić i Jastrebarsko.

Sabrani su svi stariji i slabiji zatočenici. Bilo ih je oko 1.600. Mnogi su se riješili da odu s njima, i koji nisu bili baš bolesni. A naše barake izgledale su kao da plove — preko polovice u vodi.

Grupa ljudi, nimalo slična ljudskom soju našeg vijeka pošla je s nadom u bolji logor, na oporavak. Rastao sam se s mnogim svojim drugovima, zaželim im brzi oporavak i skori povratak kući. — Gajili smo u to vrijeme glupu nadu da ćemo možda ipak na slobodu.

Prostrujilo je nešto neobično kroz nas, kad smo vidjeli da se otvaraju vrata logora. Ustaše opkoliše povorku jadnih i ispaćenih te ih odmah stadoše tući kundacima i dovikivati im kao govedu. Mnogi su pokušali da se vrate, ali im to njihovi goniči ne dopustiše. Pazili su da nitko živ ne izostane iz povorke. Kundaci su učinili svoje. Naskoro je voda bila zakrvavljena i postala mutno crvena. Mogao se vidjeti mozak kako pliva na površini.

Zahvatio me užas. Gledao sam kroz otvor barake. Opa-
zih dva brata, koja su dovedena iz Zenice, a s njima je bio
i njihov otac. Starac je bio slab, pa se priključio povorci za
Krapje. Sinovi, ne znajući što ih čeka, pridružili su se ocu
da budu sva trojica zajedno. Jedan se ustaša približi jednom
od dvojice braće i kundakom mu raskoli glavu. On pade u
vodu i ostade neko vrijeme na površini. Otac i preostali sin
htjedoše izvući les. Drugi ustaša to opazi i priđe im. Obori
ih obojicu i počne tako dugo gnjurati, dok nisu potonuli.
Ostatak povorke krene za Krapje. Kasnije smo doznali koliko
je tamo stiglo — otišlo ih oko 1.600, a došlo svega 100.

Mi koji smo ostali u logoru, išli smo na rad na novi
nasip, zvan »mali nasip«. Taj nasip imao je da brani logor
— ciglanu od Save. Gradnjom nasipa upravljao je ustaški
inženjer Beretino, isti koji je rukovodio i radom na velikom
nasipu. Dok smo gradili veliki nasip, imali smo oruđe, ali
kako nam je poplava odnijela veći dio tog alata, za mali
nije nam preostalo skoro ništa. Beretino — iako je sve to znao
— izjavio je da će nasip biti gotov za osam dana.

Ostalo nas je u logoru Jasenovac II oko 1.900. Put koji
smo svaki dan prevaljivali, bilo je jedno od najtežih mučenja.
Nasip je bio udaljen od logora oko četiri kilometara — išli
smo u dugini kolonama više bosu nego obuveni. Gradnja je
trajala tri tjedna, a počela je koncern oktobra. Njive preko
kojih smo prolazili bile su prekrivene vodom pa smo gazili
i do prsi. Ustaška 17 lička satnija, kao i 22 satnija imale su
nalog da nas gone. Udaraca kundacima smo primili toliko,
da je to već bilo nešto posve obično, te bi nakon svršenog
rada govorili jedan drugome: »Danas sam dobio samo dva
puta po glavi, ili: samo me jednom udario preko leđa«.

Isprebijani stizali smo na mali nasip. Mnogi su ostajali
u samom nasipu, malaksali i dotučeni od ustaša.

Ustaški upravljači dolazili su jutrom i davali direktive
o radu i postupku. Na čelu im je bio novo postavljeni upra-
vitelj logora Ljubo Miloš. Grupu je kao stručno lice predvodio
inženjer Beretino. Za vrijeme inspekcije ustaše su bili naro-
čito aktivni u batinjanju. Dotle je Ljubo Miloš šetao po na-
sipu sa spremnim šmajserom, a Beretino — da ne zaostane za
njim — držao u ruci revolver. Beretino je stalno konstatirao
da gradnja nasipa ide sporo i naređivao da se logoraši još
jače tuku i kundače, tako da je sve više njih padalo ne digavši
se više nikad. Kasnije je straža još i pojačana sa 14. osječkom
satnijom na čelu s Policem koji u mučenju i batinjanju nisu
ništa zaostajali.

Kako je bivalo sve hladnije, nismo sa sebe više skidali
odijela, a to je bio raj za uši. Na našim tijelima nastajale su
duboke i gnojne rane. Tih je dana i Gavrančić podlegao bati-
nama i negdje kraj pruge bio dotučen. On, ponosan i uvijek
tih, pobijedio je svojim držanjem zvjerstvo ustaša i tako
ostavio na nas dubok utisak.

Kraj maloga nasipa su bile njive seljaka zasijane kuku-
ruzom. Kukuruz je već bio obran, ali je dosta klipova još
ostalo, zatim po koja bundeva, kao i nešto korijenja.

Početkom novembra radili smo u postrojenju, t. zv.
lancu. Postrojeni u koloni jedan po jedan nosili smo zemlju
u kapama, rukama, trpali smo u krilo, samo da se nasip što
prije izgradi.

Tog kišnog novembarskog dana najednom se zaori na-
sipom glas: »Prekini rad! Svi u nastup!« Uhvati nas strah,
jer svi takvi iznenadni nastupi donosili su nam zlo. Na nasipu
ugledasmo najednom na konju satnika Matijevića, studenta,
frankovca iz Zagreba. Mnogi su ga od zatočenika poznavali.
Stanovao je prije sloma Jugoslavije u prolazu Tuškanac. Bio
je u društvu s isto tako velikim krvolokom Bonzom kojemu je

bilo tek šesnaest godina, ali je zato na svojoj duši imao već hiljade ljudskih života.

Matijević i Bonzo sjašu s konja i priđu nam posve blizu. Matijević održi govor, u kojem naglasi da smo ovdje zato da se popravimo, a ne da krademo. On će se sam odmah uvjeriti tko krade kukuruz s njiva. Svi smo morali razjapiti usta da nam se vide zubi, a ustaše su pazili da nijedan ne podigne ruke. Matijević i Bonzo išli su od jednog do drugog i pomno razgledali tko ima među zubima žute ostatke od kukuruza. Izveli su nas dvadeset iz stroja. Tresli smo se kao trstika na vodi, što od jake zime, ali više od straha. Među ostalima nastala je takva tišina da se čulo padanje sitne jesenske kiše na tle. Imao sam osjećaj da sam osuđen na smrt, i bio sam pripravan na to. No misli su moje bile uskomiješane — volio bih živjeti, pa makar se i mučio, jer kad dođe sloboda, u koju sam čvrsto vjerovao, — kako će to biti divno. S druge strane, ako me ubiju onako iscrpljenog i prokislog, bolje ću proći no oni koji će ostati dalje na životu, te kasnije jednom krvavom prilikom opet stradati.

Nama dvadesetorici naredi da svučemo hlače i gaće, ukoliko smo ih imali. Ovako svučeni morali smo leći preko nekog plota, više živice. Za svakoga od nas bio je određen jedan ustaša, sa batinom. Osuda je pala — svakome dvadesetipet udaraca s tim da ih sam broji. Zabuni li se batinjanje počinje iznova. Pao je prvi udarac, zatim drugi, treći i tako brojimo glasno. Sjećam se da sam dospio do petnaest, zatim nisam više osjećao boli. Izgubio sam svijest. Drugovi su mi kasnije rekli, da sam primio mnogo više batina od određenog, a samo sam stenjao i vikao: »Nemojte, dosta je!« Kad su se ustaše umorili, polise nas hladnom vodom da vide koliko će se nas podići. Diglo nas se trinaest. Sedmorica su ostala ležati zauvijek. Oteturao sam nekako do logora, gdje sam se k?.snije krio neko vrijeme, dok se nisam bar malo oporavio.

VI

14. NOVEMBAR

Na ciglani počelo je koncentrisanje zatočenika. Oni koji nisu potučeni u Krapju, preseljeni su u Jasenovac, gdje je otpočelo pletenje žice oko logora. Na ciglanu su prebačena i moja dva brata Hugo i Leon. Želio sam da s njima porazgovaram, a stvorio sam i plan za bijeg — da pokušam pa makar me to stajalo života.

12. novembra nosili smo daske iz našeg logora na ciglanu. Čim smo tamo stigli, sretnem se s braćom, i Leon mi odmah reče da je nakanio bježati. Ja mu saopštim da je to i moja namjera. Brat Hugo bio je za to manje sklon. Leon i ja se dogovorismo da ćemo sutra pokušati kad budemo i mi prebačeni na ciglanu.

13. novembar, umjesto da nas premjeste na ciglanu, nastade po barakama i na dvorištu masovni pokolj. Ustaše su ušli u barake naoružani puškama. Ulaze su sve zatvorili. Bajonetama, kundacima, maljevima, a najmanje metcima ubijeno je dosad najveći broj logoraša. Ostalo nas je oko 1.100. Taj broj je ostao za preselenje.

Nastupio je 14. novembar, dan koji ne ću nikada zaboraviti. Ujutro je stala padati kiša sa snijegom. Ustaše nam naredi da se spremimo i da krenemo. Kad smo se spremili, ostavili su nas na cesti do poslije podne. Počeo je vejati gust snijeg. Zemlja se posve smrznula. Najposlije smo krenuli. Grijala me nada da ću s braćom poduzeti bijeg sa ciglane.

Putem smo ostavili pedeset drugova koji nisu podnijeli ovu naglu studen. Zatim stigosmo na ciglanu. Tu nas dočeka užasan prizor. Posvuda po zemlji ležala su mrtva tijela, a krv i mozak pokrio je svu zemlju. Ugledah brata Hugu koji mi reče da se pročulo da je Jasenovac II. potpuno likvidiran i da je Leon otišao na kolodvor da istovaruje neki krompir. Odande je nestao.

Od kada sam bio u logoru, nisam znao što znači plakati ili se smijati, ali tog časa suze radosnice navrle su mi na oči. Nisam znao, ali vjerovao sam da se Leon spasio. Brat Leon zaista se spasio, to su mi potvrdili otac i još jedan brat, koji su kasnije također stigli u logor.

Potkraj septembra počela je izgradnja »velikog nasipa«. Iscrpljujući radovi označavali su početak uništavanja stotina tisuća ljudi.

Pod udarcima kundaka odvijao se rad. Svaki je ustaša imao pravo da likvidira logoraša koji mu nije bio po čudi.

VII

LJUBO MILOŠ PITA ME ZA BRATA

Prva tri dana smjestili su nas u neku šupu. Bilo nas je šest stotina. Svakog dana desetak drugova se smrzavalo. Onda još nismo imali određeno mjesto za pokapanje, pa su leševi ležali svuda naokolo. Na nekim mjestima ležale su čitave gomile. Dnevno su stizale nove grupe, pa je ubijanje uzelo sve većeg maha. Ustaše su u grupama hodali logorom i nosili u rukama šipke koje su služile na ciglani za otvaranje velikih peći. Tko se našao u blizini, više se nije digao. Hranu su prestali davati. Dobivali su je samo oni zatočenici koji su prvi došli na ciglanu i koji su bili smješteni u obrtničke grupe logoraša.

Drugog dana dođe po mene zatočenički logornik Dijamantstein. Bio je to jedan od onih ljudi bez karaktera koji su za olakšanje svoga života prodavali svoje drugove i time nastojali dokazati ustašama da i među zatočenicima ima vjernih slugu. Takovih Dijamantsteina bilo je za vrijeme cijelog logorovanja, a za nas je bilo svejedno da li se oni zvali Spiler, Steiner ili Poljan; Branko Romić, zubar ili Rumunj ...

Ručak se sastojao od dva do tri kuhana krompira. Iako je poneki bio truo, pohlepno bismo ga pojeli kao da je zdrav.

Kasnije nismo tako teško osjećali smrt jer se ona pojavljivala u sve većem broju, tako da smo svaki dan bili na nju spremni.

Za nas su oni bili izdajnici, najgori ološ koji su naše muke činili još težima.

Dakle taj Dijamantstein dođe k meni i upita me gdje mi je brat. Htio sam mu reći da ne znam, ali u zadnji čas sjetih se uloge koju igra i rekoah da se nalazi među mnogim ubijenima. Izgleda da je primijetio moju laž i učinilo mi se da se postidio. Na to mi reče da je Ljubo Miloš nešto doznao za Leona i da moram k njemu. Mislio sam — sad je sa mnom svršeno. Ljubi Milošu doći na oči značilo je u najviše slučajeva biti likvidiran.

Pred vratima Miloševe sobe morao sam malo pričekati. Najposlije me zovnu unutra. Prizor koji sam gledao bio je strašan. Miloš je bio obučen u bijeli ogrtač. Na jednoj stolici sjedio je poznati koljač Bonzo, a s druge strane neki nepoznati zastavnik. Njima nasuprot nalazila se njihova žrtva. Bio je neki mladi Srbin, sav blijed od straha. Najednom ga Ljubo Miloš zapita: »Zašto nisi radio, kad sam došao u radionu i vidio te da sjediš?« — Mladić odgovori da ga je zaboljelo slijepo crijevo, pa se htio malo odmoriti. Miloš mu tada reče: »Dobro, raskopčaj hlače, pa ću te ja pregledati. Znaš, upravo sam položio doktorski ispit.« Mladić se raskopča. Izgleda da nije shvatio, ili nije poznao još dobro Miloša. Mene je oblila vrućina. Htio sam izaći, ali vrata su bila zaključana. Dijamantstein je već prije nestao. Miloš izjavi da je potrebna operacija. Uzme nož u ruke i zarine ga u meso mladića. Bonzo i zastavnik držali su jadrnika za noge i ruke. Strahovit vrisak zaori se sobom, kad je Miloš mladiću raspaprao tijelo od gore do dolje. U omaglici sam još primijetio, da mu je prerezao grkljan.

Kao da su na mene zaboravili. U to najednom zakuca netko na vrata. Bonzo otvori. Bio je Dijamantstein. On priđe Milošu i nešto prošaputa s njim. Tada se Miloš okrene prema meni i upita me, gdje mi je brat. Kazah mu da leži na hrpi

leševa, na dvorištu. »Kako znaš da je to tvoj brat?« upita me, jer je znao da su svi leševi strahovito iznakaženi. »Poznam ga po odijelu.« — »Dobro, neka ide zastavnik s tobom pa mu ga pokaži.« Mislio sam da je danas Milošu dosta, pa me ostavio tome zastavniku da me ubije. Odem s njim do prvog većeg skupa leševa i pokažem mu tijelo koje je bilo najviše iznakaženo, sa posve razmrskanom glavom. Izgleda da mu se nije više ostajalo napolju na jakoj zimi, pa se vratismo natrag u sobu Milošu. Zastavnik mu reče da je vidio moga brata i da se uvjerio da je to on. Milošu se nekamo žurilo — koliko sam mogao primijetiti — pa me nije više ništa ispitivao. Samo se jednom okrene i upita me, da li možda i mene ne boli slijepo crijevo. Kako nisam na to ništa odgovorio reče mi da se gubim. Nije mi to trebalo ponavljan.

VIII

16 PREŽIVJELIH

Treći dan što smo bili na ciglani od naše grupe od šest stotina bilo nas je petsto; ali opet su dolazili novi, tako da nas je bilo do sedam stotina.

Na ciglani smo pronašli magazin s kupusom, pa smo se snabdjeli s lišćem i srcem od kupusa. To nam je bio jedini izvor hrane. Mnogi su bili uhvaćeni u kradi i smjesta ubijeni, ali mi nismo ni pred tim prezali, jer smo morali nešto jesti. Oko podne dođe grupa ustaša po nas. Istjeraju nas iz ove nastambe i povedu dalje. Nismo znali kuda idemo. Nakon nekoliko minuta dovedu nas do neke suše, gdje se prije crijep sušio. Bila je to suša bez zidova, samo je imala krov. Sa strane je imala samo stupove koji su držali taj krov. Studen je već bila deset ispod nule. Tu je trebalo ostati na neizvjesno vrijeme. Počeli smo se stiskati jedan uz drugoga, samo da nam bude toplije, ali to sve nije mnogo koristilo. Snijeg nas zaspavao, a jak vjetar još ga više na nas nanosio. Neki od naše grupe htjeli su da se prebace u obližnju baraku. U noći ugledah tri sjenke, kako se miču dalje od naše šupe. Bila je mjesčina. Tek što su se udaljili nekoliko metara, odjekne mitraljez sa obližnjeg bunkera. Ustaše su i to imali u vidu. Cvočkuć čekali smo da prođe noć. Zaspali se nije smjelo — taj se više nije probudio. Ne znam koliko se te noći smrzlo, ali konačni rezultat iza šest noći bio je porazan. Sedmog jutra dođoše u inspekciju Miloš, Braća Modrić i Kojić, sve prvo-

razredni koljači. Bili su zadovoljni rezultatom. Ostalo nas je svega šestnaest od sedam stotina. Bili smo prebačeni u logorske barake gdje smo sačinjavali novu grupu.

U te nazovi-barake bili smo dakle prebačeni nas šestnaest preživjelih. Bile su još gore od onih u Jasenovcu II a sačinjavale su poseban dio logora.

Tu nas je bilo oko sedam stotina, određeni za vanjske radove, za bilo kakve radove i pod bilo kakvim uslovima — barake koje su se punile i praznile ritmom novih zatočenika i onih umrlih i ubijenih. Ritmom većih ili manjih momentanih potreba za radnom snagom — od čega je ovisio tempo likvidiranja.

Kraj naše barake zvane 3B bila je baraka 3C u kojoj su bili sami Srbi. Treća grupa — 3A — boravila je po starijim magazinima i strojarnama. Te tri grupe nisu se međusobno razlikovale: ista hrana, iste muke, isti rezervoar za ustaške ispade i ubijanja.

Ciglana, bajer, obrtničke radionice i logorske kancelarije sačinjavale su posebnu grupu. Život zatočenika ove grupe bio je nešto bolji, dobivali su bolju hranu, imali su bolje nastambe i ustaše ih nisu nasumce ubijali.

IX

GROBAR

Danomice smo tako odlazili na rad. Najprije ujutro pred Upravnu pisarnu, a onda kamo se koga dodijelilo. Sa rada smo se vraćali na ručak — par kupusovih listova u vrućoj vodi. Svakim danom sve manji broj, jer se umiralo što od zime, što od gladi... Obuće smo tada imali dosta — uzimali smo od mrtvih drugova, a ustaše se još nisu interesirali za ušljivu zatočeničku odjeću.

Najednom su počele stizati hiljade i hiljade paketa. Vidjeli smo ih, ali nismo znali za koga, jer su ustaše pokidali sve adrese sa njih. Mnogi od adresanata su sigurno već bili mrtvi. Oni koji su slali te pakete u mjesecu novembru i decembru vjerojatno će se sjećati s koliko nade i veselja su spremali to, a pojeli su sve ustaše.

Jednog jutra određen sam na rad u tunel, gdje sam zgrtao ugljen. Našao sam tamo i prijatelja koji je bio isti dan određen na to mjesto. Zvao se Drago R. Kad smo ušli u sam tunel, opazili smo da je pun zatočenika koji su ležali na podu. Najednom se na ulazu pojavi Miloš. U ruci je nosio lampu za lotanje (Lotlampu). S njim je bilo deset naoružanih čarkara. Počeše nešto tražiti, dok ne izvedoše pet pravoslavnih svećenika. Zapovjeda im da pjevaju crkvene pjesme. Jedan, koji nije izvršio tu želju Miloša, bio je odmah dotučen kundacima. Taj starac, koji je imao već preko osamdeset godina, iscrpljen i izmučen, vjerujem da više nije ni mogao pjevati. Jedan od

ustaša — dijete od dvanaest godina — sagne se k starcu i izvadi svoju kamu. Za tili čas odrezao je svećeniku oba uha. Svojima se obratio sa veselim smiješkom rekavši: »Sutra ću pokazati kod kuće kakva uha imaju vlaški popovi.« Ali zato je to dijete nosilo na prsima odlikovanje svog Poglavnika. — Ostalu četvoricu dohvate ustaše i svezaše im ruke. Dok su ih oni držali, Miloš im je živima brade palio. Tako strahovito izmučene, zaklaše.

Mi koji smo radili u tunelu, dobismo zapovijed da ih odnesemo na groblje i pokopamo. Tada sam prvi puta postao grobar.

Rad na temperaturi od petnaest stupnjeva ispod ništice bio je saveznik ustaša. Mnogi zatočenici ostali su smrznuti: umirali su otvorenih očiju.

Počelo je masovno ubijanje pri čemu se naročito istakao pop Brekalo. On bi ravno s klanja odlazio u crkvu i služio misu u krvavoj odjeći.

X

MOJ PRIJATELJ PISTA

Jednog jutra uspije šestorici drugova da čamcem predu Savu i prebace se na bosansku stranu, te pobjegnu. Bili su to drugovi iz pilanske grupe. Divljanje ustaša bilo je strahovito, a najviše se sručilo na ostale zatočenike pilanske grupe. Njih dvadesetak zatvorile u zvonaru, koja je onda predstavljala zatvor. Nakon nekog vremena prebace ih u jednu prostoriju preko puta zvonare. Među tim drugovima, koje sam ja dobro poznavao, bio je Pista i još dva poznanika iz Zagreba. Bio je i moj bratić iz Našica, Slavko.

Oko dvadeset dana ulazili su ustaše svaki dan u tu prostoriju. Vrisak i tulenje čulo se za vrijeme trajanja takovih posjeta. Vrlo rijetko su dobivali hranu. Nakon dvadeset dana, dok smo bili u nastupu, odrede četrdeset nas i odvedu do mjesta gdje su se nalazili mučenici iz pilanske grupe. Dobismo nalog da iznesemo leševe. Ušli smo u prostoriju. Kako je bila velika zima, nije bilo smrada, pa nismo znali kad su ubijeni. Ali prizor pred našim očima govorio je svoje: pred nama je ležala hrpa smrznutih leševa. Zidovi, pod, pa i sam strop bili su poprskani krvlju. Tek kada smo počeli stavljati leševe na nosiljke, vidjeli smo tragove užasnog mučenja. Neki

Pri ubijanju ustaše su se služile svim sredstvima. Izmišljali su specijalne načine ubijanja pri čemu je jedno od najmilijih bilo ubijanje maljem.

su imali gola leđa na kojima su ustaše rezali komade mesa u t. zv. kajise. Neki su bili bez noktiju, neki bez nosa. Skoro svakome falilo su neki dijelovi tijela. Moj bratić nije bio jako iznakažen, samo mu je na glavi falilo dosta kose. Nekoliko puta smo se vraćali po leševе, jer nismo mogli sve najedamput iznijeti. Kad smo se vratili četvrti put, ugledao sam u kutu Pistu. Do tog trenutka nisam bio siguran da je i on ovdje. Kad smo ga htjeli podići na nosiljke, primijetih da se Pištine oči još miču. Bile su žive samo oči, ali usta se više nisu micala. Bio je to posljednji zbogom.

Nato nas ustaše protjeraše i mi smo morali dovršiti posao.

XI

DOČEK NOVIH ZATOČENIKA

Mi stari zatočeniци koji smo imali još toliko snage da smo mogli uspravno prolaziti po krugu, nismo dobivali toliko batina, jer su nas smatrali za radnu snagu. Ta im je trebala svaki dan sve više, jer su obrtničke grupe pojačavale, dok su vanjski radnici bili uglavnom kao grobari. Njih je trebalo mnogo — svaki dan dolazilo je mnoštvo zatočeniка, a tada je nastajalo likvidiranje. Takve grupe odmah su svrstavane po stručnom znanju i sposobnosti za rad. Mjeseca novembra stizale su grupe Srba iz svih krajeva, kao i Židova iz Bosne. Ako su takve grupe stigle na večer, smještene su u zvonaru, do jutra, a onda su promrznuti i gladni odvedeni na selekciju. Koji nisu stali u zvonaru, smješteni su po tunelu, a neki i izvan logora, u pravoslavnu crkvu, ili u zloglasni ustaški tabor koji se nalazio u kući Bačića, kraj same katoličke crkve. U tom taboru odigravala su se zvjerstva koja, ako nisu nadmašivala, to nisu ni zaostala za zvjerstvima na ciglani. To je sve vodio zloglasni »Al-aga« i njegov pomoćnik »Darko«.

Pred Upravnu pisarnu, a često puta i pred same barake dovedeni su novi zatočeniци. Najprije su im oduzete stvari. Sve što su sobom ponijeli, kao hranu, odjeću, rublje, bilo je oduzeto. Ostalo im je samo ono što su imali na sebi. Međutim, ako se kojem ustaši dopala neka stvar na samom zatvoreniku, smio je i to prisvojiti. Poslije toga jedno predavanje o do-

brom vladanju, a zatim odabiranje. Zatočnici, tek što su došli, već su slutili da će onima koji se jave u neku struku biti život bar donekle zaštićen. Nisu koristile ni prijete Ljube Miloša da će biti smjesta ubijen tko laže. Obrtnike bi tada odveli, dok su ostali zadržavani. Zatim se pitalo tko je bolestan. Onaj tko bi se javio, imao je strašnu sudbinu. Na njemu su se vršila grozna rezanja *zvana* »operacije«. Ostatak je bio poslan k nama u barake. Mi stari zatočnici bili smo već slični više zvijerima nego ljudima. Nije nas interesiralo niti tko je došao, niti da li je tko ubijen. Trgnuli su se samo oni kojima je došao netko poznati, ili netko od rodbine.

Tako se sjećam svog prijatelja Ota W. Bio je već potpuno smalaksao. Ono malo što ga je držalo u životu bilo je jedno bure kamo su ustaše bacali napoj. Ali to bure bilo je kobno za moje drugove. Zatečeni kod bureta na mjestu su ubijani. No kad se radilo o jelu, nismo poznavali straha. Kad smo prolazili kraj bureta, gledali smo da porcijom nešto zgrabimo. Tog jutra bili smo još u baraci, jer nismo bili raspoređeni na rad. U baraku udoše novi zatočnici. Bili su iz Zagreba. U toj grupi nalazili su se Otova dva brata i nećak. Susret je bio dirljiv.

XII

SLUČAJ MARTON

Zatočnik je u najbolju ruku imao visoke cipele ili kajlače umotane u krpe i vezane špagom. Hlače isto tako vezane špagom, a do kolena smo ih još posebno umatali u krpe. Stalno pratilac zatočenika je porcija koja klimata kod hoda na stražnjici, a iz džepa viri kašika.

Uši su se gnijezdile po nama. Noge i tijelo bilo je puno gnojnih dubokih rana. Na nekim mjestima, gdje nismo mogli doprijeti rukom, bila su čitava gnijezda. Skoro nijedan zatočnik nije imao na šlicu puceta, jer mu je ruka bila vječno među nogama, gdje je i bilo najosjetljivije mjesto. Ako je u noći umro drug, koji je do tebe ležao, najednom su sve uši s njegova tijela prešle na tebe. Na mrtvom su samo ostajala gnijezda gnjida.

Jednog dana stajali smo u redu da primimo ručak. U kazanu je bio kupus, ili — kako smo mi zvali — čaj od kupusa. Do kazana je došao Marton, veletrgovac iz Zagreba. Izgleda da je od slabosti i zime izgubio ravnotežu kad se nagnuo nad kazan, i najednom pade u njega. Druga dvojica koja su bila na redu izvade ga iz vrućeg *kazana* i bace ga u stranu. Bio je mrtav. Nitko se nije maknuo od *kazana*, premda su po njemu bile rasute stotine ušiju sa Markovog tijela, prljavština i krv. Uši su se nalazile još po kazanu kad sam i ja došao na red, a bio sa trideseti po redu od Martona. Primio sam hranu i sjeo nedaleko Martonovog tijela na jedno drvo. Glad me

strahovito mučila. Nesvesno pogledam na truplo Martona. Iz njega se još uvijek pušilo od vruće kazanske vode. Pogled mi pade na njegovo uho. Bilo je lijepe ružičaste boje. Dođe mi najednom želja da ga odrežem i pojedem. I tada se odlučili na novi korak. Ono što još jučer nisam htio.

Jučer sam prolazio kraj ustaške nastambe. U grabi, koja je ustašama služila za zahod, ugledam nekoliko zatočenika kako čeprkaju po ustaškim izmetinama. Vadili su iz tih izmetina neprobavljena zrna graha ili što drugo. Ostavivši Martona uputim se tamo. Na poslu je već bilo oko desetak drugova. Priključim se.

Kroz mjesec dana sam tamo zalazio, izostavljajući to, ako sam našao nešto bolje. Jeo sam. O samom gađenju ne znam da li bih mogao govoriti. Glad, ona glad od koje se umire, ne poznaje gađenje ... spasio sam se od najgroznije smrti. Za nas je umrijeti od gladi bilo najgore, i najteže.

XIII

UŽASI GROBLJA

Početak decembra 1941. godine počelo je stvaranje novoga groblja. Na dosadašnjem groblju, to jest u skupnim grabama koje su se nalazile na teritoriju ekonomije, nije više bilo mjesta. Trebalo je stvoriti novo. Na starom groblju pokopano je oko 20.000 zatočenika što je tokom mjeseca oktobra i novembra ubijeno i pomrlo. Veliki dio zakopan je u šumi Jasenovac II i u samom Krapju kad su se vršile masovne likvidacije. Te su žrtve pod zemljom. Ali osim toga je velik broj leševa otplivao Savom. Tako je do mjeseca decembra 1941. uništeno oko 40.000 ljudi. Ovo groblje na ekonomiji znalo je za toplijih proljetnih dana strahovito zaudarati, jer su leševi bili pokopani vrlo plitko. Na tom istom terenu, gdje su ležali toliki naši prijatelji i rođaci, ustaše su posijali rajčice. Uspijevale su izvrsno, a služile su za ustašku časničku kuhinju.

Novi teren za groblje nalazio se jedan kilometar od ekonomije, a do njega je vodila jedna krivudava cesta uz samu Savu.

Bilo je to početkom decembra. Tada su počele dolaziti nove grupe seljaka Srba iz Srijema i Slavonije i Židova iz Slavonije. Sada se nije ubijalo samo u logoru, već je otpočelo sistematsko masovno klanje na groblju. Određivan sam

često kao vanjski radnik za rad na groblju, pa sam tako jedini preživjeli očevidac tog ubijanja i mučenja koje su ustaše danočno vršili.

Jedna grupa seljaka Srba dovedena je oko polovice decembra. Bilo ih je oko dvije stotine. Došli su iz Srijema iz okolice Sida. Po nalogu Beretina izabrano nas je oko dvije stotine za posao na groblju. Do groblja vodila nas jaka straža. Mnogi iz te grupe bili su već prisutni zvjerstvima na groblju, pa su nas nove upućivali u posao grobara. Kopali smo rake nejednake veličine, ali od prilike tri metra duge, a jedan do dva metra duboke. Kad smo dvije rake iskopali, primijetih na cesti ljude koji nam se približavahu. Bili su to isti seljaci koji su jučer dovedeni i cijelu noć polugoli proveli u zvonari. Pratila ih kao i obično jaka straža na čelu sa ustaškim koljačem, poručnikom zvanim »Mujica«. Poručnik Mujica nosio je često na glavi fes, bio je malog rasta, debeo, sa strahovito jakom šijom. Strah i trepet zbog svoje svireposti. Morali smo dalje kopati rake, dok su seljaci dolazili vezani po trojica žicom, s rukama na leđima. Ne znam kakav osjećaj su ti jandnici imali kad su ugledali iskopane rake, a pogotovo kad su pogledali ustaše i vidjeli ih natovarene sjekirama i drvenim maljevima. Nas su ustaše počeli tjerati da radimo brže. Seljaci su izgleda bili već u zvonari mučeni, jer su im košulje i gaće bile krvave.

Mujica se postavi pred postrojene seljake i upita ih da li ima možda među njima braće, ili možda otac i sin. Nakon poduljeg muka jave se dvojica. Bili su braća. Kako nisu bili

Počelo je masovno klanje na zloglasnom Graniku koji je sav poplavljen krvlju ubijenih zatočenika.

Prilikom pokolja na Graniku ustaše su se nadmetale u vještini klanja: Zrinušić, pop Brekalo, Markić, Alaga i drugi poklali su s jeseni 1944. desetke tisuća zatočenika.

zajedno vezani, odvežu ih i oni su tako stajali nevezani. Mujica opet upita, ima li još tko koga u rodu, na što se jave otac i sin. Više se nitko nije javio. Nato Mujica uzme od jednog ustaše sjekiru i daje je jednom od braće. Naredi mu da ubije tom sjekicom brata. Taj se okrene i kaže da mu brat nije ništa skrivio. Mujica se razbjesni i zapreti da će im obojici izvaditi oči, ako ne učini kako mu je rekao.

Nisam mogao sve gledati, ali u životu nisam čuo takovo vriskanje i bacanje od bola, kao kad su se ta dvojica valjala po zemlji. Mujica se tada okrene k ocu i sinu i daje sjekiru sinu da ubije oca. Ne znam da li je nakanio navaliti na Mujicu, jer sam vidio da je potrčao prema njemu, ali je Mujičin šmajser učinio svoje i oborio ga odmah na zemlju.

Ostalima je naređeno da se približe jamama. Uvjeren sam da je svaki bio svjestan da će stradati, ali suze ili moljakanje nije se ni od jednoga čulo. Kako su po trojica vezani, tako su bačeni pred raku i maljem ili sjekicom ubijeni. Mi smo za to vrijeme opkoljeni stražom stajali postrance i čekali na svršetak, da ih pokopamo.

Sada, kad je otpočelo takvo strahovito klanje i mučenje, svatko je htio izbjegnuti da ide na posao na groblje. Ali broj je morao biti popunjen. Neki su imali sreću da budu opredeljeni na drugi rad, ali je i njih zadesilo da češće budu grobari.

Da bi sačuvali uspomenu na dane kada su gospodarili životima zatočenika, ustaše su dozivali u pomoć fotografske kamere i slikali se pored svojih žrtava.

Nakon masovnih pokolja ustaše su se krijepile alkoholom. Često su se pokolji završavali orgijanjima za vrijeme kojih su — radi zabave — bili poklani mnogi logoraši.

Mujica jednog dana poslije klanja saopšti ustašama 17. satnije da će dobiti 100 cigareta onaj tko pronađe najsvirepije ubijanje. Drugi dan bio sam određen za groblje. Strašna zvjerstva vršena su nad novim grupama Srba i Židova. Nagradu je dobio jedan ustaša koji je izradio klinac od deset centimetara. Taj drveni klinac stavljen je žrtvi u otvorena usta, tako da je u ustima stajao okomito. Žrtva bi udarcem kundaka u podbradak bila usmrćena time što je klinac zašao u lubanju, a kod nekih provirio kroz tjeme. Ovaj zvjerski izum je Mujica sa nagrađenom ustaškom zvijeri još i alkoholom proslavio.

XIV

OTAC I NAJSTARIJI BRAT

Jedne noći, zapravo na sam Božić godine 1941., jak vjentar pokidao je telefonsku žicu između Jasenovca i Novske. Ustaše su tražili po logoru među zatočenicima tko bi znao telefonsku liniju popraviti. Kako sam imao nešto znanja koje sam stekao u vojsci, to sam se i ja javio. Sa mnom su se javila i tri druga. Svu četvoricu je vukla ista želja i pomisao: pokušaj bijega. U samom logoru bile su tada naročito teške prilike za zatočenike. Ustaše su slavili Božić, te su tom zgodom priređivali razna ubijanja i zlostavljanja zatočenika. Tako je i sam izlaz iz toga pakla značilo jedno olakšanje. Nas četvorica, nazvani električari, uputili smo se na novi posao. Ali smo se brzo razočarali, jer smo dobili četiri stražara. Čim smo izašli iz logora, nismo smjeli međusobno razgovarati, morali smo ići jedan iza drugoga u razmaku.

U blizini samoga kolodvora naišli smo na prvu prekinutu žicu. Dok smo se penjali na brzojavne stupove, ustaše su nas sa naperenom puškom čuvali. Pazili su na svaki naš pokret kao da su znali naše namjere. Još smo na nekoliko mjesta izvršili popravak da se zatim vratimo u logor. Još 27. decembra imali smo manji popravak i oko deset sati smo već vraćeni. Čim smo ušli na glavnu kapiju logora, spazih grupu od trideset novodošlih zatočenika. Svi su bili zarašteni i imali velike brade. Kad sam se približio, primijetih u grupi svog oca, najstarijeg brata i sve poznate mje-

stane. Oni su me prepoznali. Počeli su se nervozno micati, a i sam sam skoro htio prići bratu i ocu, ali se sjetih što bi to značilo. Kako su u blizini stajale velike hrpe cigala, napravio sam se kao da ih prenosim, samo da se mogu zadržati u blizini.

Iz Upravne pisarne izađe povorka koljača na čelu sa Ljubom Milošem. Ljubo održi već poznati govor o predavanju novca. Sad je prešao na insceniranje, tako da se može početi sa pokoljem. Kao prvu žrtvu odabrao je trgovca Krausa iz Cernika, kome izvadi iz džepa dvije podmetnute kune. Radi novca koji nije predao i ako podmetnutog — jednim potezom mu prereze vrat i pusti ga da se trza po zemlji, dok je drugoj žrtvi Kojić iz prerezane šije pio krv. Treća žrtva bio je Rottenstein, restaurater iz N. Gradiške, koji se prije toga obratio Milošu moleći ga za zaštitu, jer ga je jedan ustaša u vagonu tukao. Slijedeća žrtva bila su dva brata Schonchiti koji su se javili kao bolesnici, jer je prije toga bilo saopšteno da se onaj koji je bolestan i slab može javiti za njegu. Mlađeg brata je objesio o zid na kuku i nožem mu rasporio utrobu, starijeg brata je prikloao i bacio ispod okačenog. Knjižara Milana Bauera mučilo je više ustaša, jer su kod njega našli legitimaciju da je bio rezervni kapetan u bivšoj jugoslavenskoj vojsci.

Gledam svoga sedamdesettri-godišnjeg oca, koji nije skidao pogleda s mene i kao da mi je slao poslednji zbogom.

Iako su sve te jasenovačke strahote, zima i glad od mene učinile jednu vrst životinje bez osjećaja, ipak sada, kad sam vidio svog oca i brata da stoje pred koljačkim nožem, uzdrhtao sam. Htio sam da poginem u istom momentu kad i oni, i s tom nakanom priđem Milošu. Instinktivno mu rekoh da mi je to brat i otac, a ja sam radio na popravljanju telefonske linije i da bih ga molio da ih poštedi. Ne bih zapravo mogao opisati, kakav sam imao osjećaj, ali ono što se u meni probudilo bilo je jače nego život.

Možda zato što su držali da će još koji put liniju popravljati, a možda zato što su se zvijeri već dosta krvi napile, otpreme sve preostale mještane u barake među zatočenike.

* * *

Otac i brat Oto nisu dolazili k sebi od užasa što su ga u ovo kratko vrijeme vidjeli, čudeći se da smo mi uopće još ostali na životu. Čuli su od drugih, a i od samoga brata Leona o strahotama Jasenovca, ali su ipak držali da je brat Leon pod dojmom gladi i strahota pretjerivao. Nažalost, bilo je potrebno da se uvjere, ne o onome što su čuli, nego još o mnogo strasnijim zvjerstvima i mukama. Uvjerili su se, ali prekasno i tragično.

Tata i Oto postali su već i ušljivi i tako su polagano ali sigurno postajali jasenovački logoraši. Toga dana oko deset sati bili su svi zatočenici potjerani u barake i naređeno im je da nitko ne smije napolje. Grupa koljača išla je prema našim barakama i zaustavila se pred barakom drugova Srba. Dok je jedan dio koljača ušao u samu baraku, dotle su pred njom Ljubo Miloš, Modrić, Kojić, koji su imali u ruci drvene maljeve, čekali. Naša baraka koja je bila tik do ove omogućavala nam da kroz otvore vidimo i čujemo strahote koje su se odigrale. Dok su ustaše koje su ušle u baraku izbacivale jednoga po jednoga zatočenika, dotle su ih oni sa maljevima dočekivali i maljem po lubanji za jedan nepuni sat stvorili čitavu hrpu pobijenih. Poslije toga došlo je desetak mlađih ustaša, Hercegovaca, koji nisu bili stariji od četrnaest godina, a poslali u Jasenovac u svrhu koljačkog odgajanja. Svako je odrezao od leševa bilo nos, jezik ili uho, zamotali ih u marame i pri odlasku se međusobno hvalili kako će u selu pokazati da su pohvatali partizane.

Po logoru se pronio glas da je stigao Luburić. Mi stari logoraši smo znali da zvijer u ljudskoj spodobi, ne sprema ništa dobro.

Kada bih se upustio u opisivanje Maksa Luburića, koji je bio visine kojih 160 cm, malih živahnih očiju, morao bih govoriti o njegovom blagom razgovoru sa zatočenicima, o obećanjima koja su bila puna cinizma, sarkazma i mučenja. Kolikim bi zatočenicima, kad ih je zaustavio i pitao za ime i obećao slobodu, nakon kratkog vremena prišao neki koljač i — likvidirao ih.

Makso Luburić zauzeo je pozu Napoleona, kružio pogledom po zatočenicima, naredio nekolicini svojih časnika da nas prebroje. U nastupu nas je bilo oko dvije hiljade, dok su ostali ležali bolesni i smrznuti u barakama. Luburić započe govorom: »Evo morao sam prekinuti svoje božićne praznike, jer sam doznao za nepravde u logoru. Mnogi od časnika i ustaša su na svoju ruku zlostavljali i ubijali vas zatočeničke. Zato sam i došao da uspostavim red. Bio sam u Đakovu i tamo sam naredio da se uredi prostorije za prijem starijih i bolesnih zatočenika iz Jasenovca. Vi ostali zatočenički sačinjavat ćete radni logor, dat će vam se bolji uslovi, pa ćete vašim radom steći i slobodu. Sada idite u barake i saopćite bolesnim prijateljima da uzmu svoje stvari i dođu pred Upravnu pisarnu da ih se popiše i uputi u Đakovo.«

Oduševljenje u logoru bilo je kod novih zatočenika veliko, dok smo mi stari postali zabrinuti. Hiljadu pet stotina iznemoglih pomažući jedan drugome u hodu čak i puzajući uputiše se prema Upravnoj pisarni. Oni koji su mogli brže stigli su i prvi pred pisarnu. Najednom opazismo među tom gomilom zatočenika neko komešanje. Mitraljezi pred Upravnom pisarnom stupili su u akciju. Neki pokušashe da se vrate, ali su ih ustaše dočekivali i ubijali. Tako je nastala legenda o Đakovu. Tada je poginulo oko 1.200 ljudi u nevjerovatno kratkom vremenu. To Đakovo se dugo spominjalo u logoru, pa kad je koja grupa otišla na likvidiranje, govorili smo — »otišli su u Đakovo«. To je bio drugi Luburićev govor.

XV

ZAKOPAO SAM OCA

Padao je gust snijeg, tako da je kroz naše barake, kroz daske na krovu sipio na nas. Noću smo se umatali u deke. Moj siromašni otac morao je sa svoje sedamdesetitri godine doći ovamo i umrijeti u najtežim prilikama. Ustaše nisu imali smilovanja ni prema starcima, ni prema majkama ni maloj djeci. Uši su i dalje plazile po nama. Mi smo se već i privikli, ali moj otac, koja je tek neko vrijeme među nama, nije do sada znao uš u takvoj strahoti.

Često smo se dizali da bacamo snijeg sa naših deka. Najteže je po noći bilo mokrenje. Zatočenički su imali kod sebe flaše u tu svrhu, jer nisu smjeli na večer izlaziti. Oni koji nisu imali flaše morali su upotrebiti za to porciju. Kad bi se takva flaša odnosno porcija napunila, izlila bi se kroz daske na podu. Tako su se uslijed zime po daskama napravili mali brežuljci leda. Svaki zatočenik morao je mokriti bar deset puta na noć. Rekli su nam doktori da je to prehlada mjehura.

Jednog jutra — bio je dvadeseti januar — stajalo nas oko dvije stotine pred Upravnom pisarnom. Raspodijelili su nas na rad. Jedni su išli na prenošenje cigle, drugi čistiti logor. Tako je grupa za groblje brojila svega šezdeset ljudi. Bilo je to svakako premalo za ono što su ustaše tog dana nakanili. Tada stiže Beretino u pratnji Ljube Miloša. Kad je

vidio da nas ima malo, Beretino se stade derati, da svi bolesni imaju izaći na rad, jer nas mora biti dvije stotine. Nas prvih deset u redu odredi da odemo u barake i poručimo da će onaj koji ne izađe pred pisarnu biti ubijen.

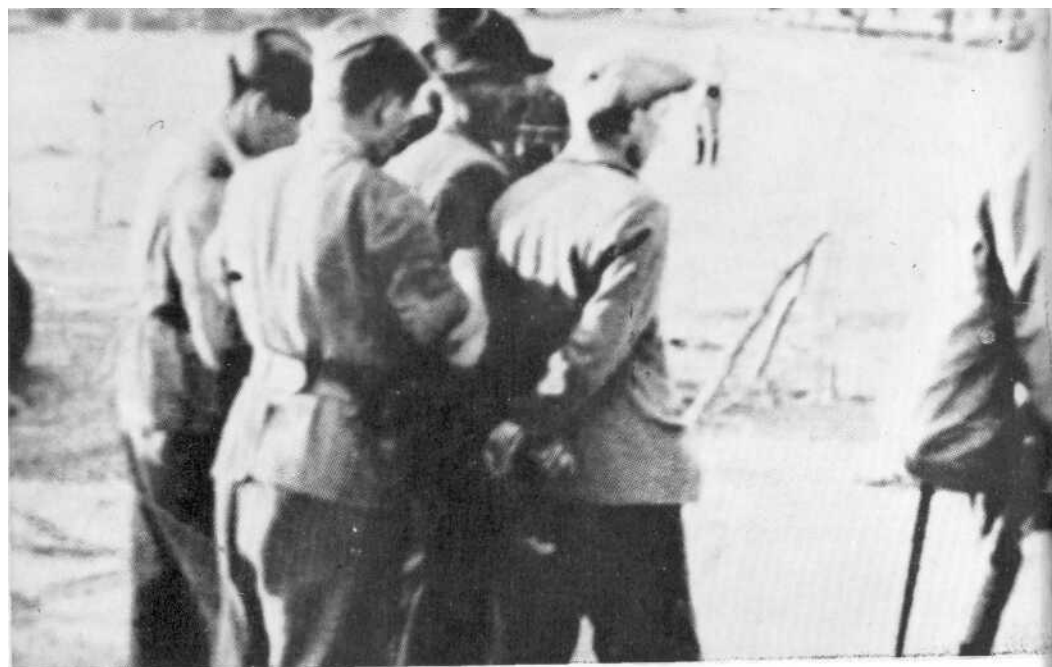
Nas deseterica odosmo u barake. U baraci gdje je ležao moj otac bilo je oko stotinu zatočenika, iznemoglih ili bolesnih. Oni su svi i onako bili kandidati smrti. Većina je imala smrznute noge ili dizenteriju. Čekali su svakog dana da umru. Premda su znali da im je svaka minuta odbrojana, ipak su jedva čekali kad ćemo se mi vanjski radnici vratiti sa rada, da čuju ima li šta nova. U to vrijeme Nijemci su bili odbačeni od Moskve, što smo doznali od novih logoraša koji su dnevno stizali. Nada je sve više rasla, logorom su kružile svakojake vijesti. Ljudi koji su već skoro umirali nadali su se da će doći Sovjeti i da će se spasiti. A znali su da su pri kraju. Ali to im je bilo jedino lijepo u onim patnjama, i mislim da su s tom nadom lakše umirali.

Čim smo nas deset ušli u barake, dođem do oca i počnem ga drmati da ga probudim i izvedem nekamo, samo da se spasi od smrti. Nije se probudio. Ne znam da li se te noći moj dragi tata smrznuo ili je možda tako tvrdo spavao. Dok sam ga još drmao, nahrupe ustaše, a ja pobjegnem na druga vrata. Došao sam pred pisarnu. Iz baraka dolazili su mnogi, ali jedva su se vukli. Beretino je vikao još uvijek da umlate svakoga koji ne će ili ne može na rad.

Došli smo na groblje. Tu su već ležali mrtvi umlaćeni seljaci koji su — izgleda — noćas bili pobijeni i čekali da ih sahranimo. Bili smo gotovi oko četiri popodne. Tada dođe opet Beretino i naredi ustašama da se vratimo i da iznesemo

Zatočenici su sami izrađivali sredstva kojima su ih ustaše ubijali. Tako su morali sudjelovati u vlastitom uništavanju.

mrtve iz baraka. Vratismo se. U baraci kraj ostalih leševa nađem oca sa prerezanim vratom. Umotao sam ga u deku koja je bila sva krvava. Danas, kad to pišem, teže mi je nego onda. Nosio sam ga sa trojicom drugova na groblje. Osjećao sam onda neko olakšanje. Tješio sam se da se bar ne će više mučiti i da su za njega sve patnje svršene. Položio sam ga na dasku i natovarili smo ga tako na ramena. Tada sam se sjetio na sprovod u građanskom životu. Vidio sam pred sobom povorku ljudi, ljudi koji ispraćaju na posljednji počinak svog znanca. A sad? Nosili smo les i žurili se na groblje. Inače, kad sam nosio koji drugi les, bio mi je težak, daske su mi žuljale ramena, jedva sam čekao da ga bacim u raku. Ali sada nisam osjećao nikakve težine. Nosio sam mrtvog oca na počinak. Put dugačak od preko jednog kilometra činio mi se sada prekratak. Zimu nisam osjećao, jedino glad.

Stigli smo na groblje. Iskopane rake morali smo dublje kopati. Kako je već bilo kasno, a mi još nismo bili gotovi, donijeli su nam večeru. Primio sam svoju porciju u ruke. Bila je repa. S porcijom u ruci sjeo sam na mrtvo tijelo oca. Glad je i opet pobijedila svaki osjećaj. Jeo sam na mrtvom ocu.

Tek što smo pojeli, stigne nova grupa ustaša da izabere osmoricu za prenos municije. Izaberu i mene. Upravo sam ubacio oca u raku i morao sam krenuti. Išao sam tupo. Otac mrtav, sam sam ga pokopao. Oba brata leže u ambulanti. Sniježna vijavica šibala nam je obraze i otežavala nam i onako težak put. Tako smo stigli u selo.

Prilikom odvođenja na mjesto gdje će biti podvrgnuti mučenjima i ubijanju, zatočenicima su žicom vezali ruke na leđima.

2rtve su često ostavljane na leđima, jer su ubijanja bila tako masovna da logoraši-grobari nisu bili u mogućnosti na vrijeme sve pokopati.

Ustaše nas počnu tjerati da pjevamo. Vodnik Nikola Pehar opazi da ja ne pjevam. Priđe mi i zapovijedi da pjevam. Rekoh mu da ne znam, a kasnije mu objasnim da sam malo prije zakopao oca. Kad je vidio da ja i nadalje ne pjevam, zaprijeti mi da će mi pokazati kad izađemo iz sela. Penjemo se uz nasip. Po dvojica nosimo sanduk od šezdeset kilograma. Pehar mi opet priđe i upita me da li ću pjevati. Nisam mu odgovorio. Opsuje mi oca i osjetim oštar ubod u lijevu lopaticu. »Pjevaj, majku ti tvoju!«, zaviče. Najednom nisam više osjećao boli, ali sam osjećao da će me ubiti. U tom sam momentu i sam zaželio smrt i bilo mi je već svejedno što radi sa mnom. Ubo me još četiri puta kraj lopatice i u donji dio leđa. Te uspomene imam još i danas.

Kako sam imao špagom vezan kaput oko struka, tako je krv koja je tekla iz rane ostala u kaputu i nije curila dolje, pa se tako i zgrušala. Bol još uvijek nisam jako osjećao. Vodnik mi pokaže krvavi nož i reče: »Vidiš, ovim ću te zaklati, majku ti svinjsku, ali ćeš mi prije odnijeti municiju na mjesto, a onda ću te kao pile zaklati«.

Snaga me pomalo napuštala. Premda je bila velika zima, mene je oblivao znoj. Kad smo stigli u selo Uštica, jedan rojnik uđe u prvu seljačku kuću i naredi seljaku da upregne kola i da nas poveze u logor. Pehar zatraži da mu preda mene i pokuša me ubosti, međutim rojnik mu reče da ne smije, jer moramo svi stići u logor — inače bi ih pozvali na odgovornost misleći da im je zatočenik pobjegao.

XVI

BRAT UBIJEN

Stigli smo natrag u logor. Ja se uputih do dr. Leindorfera s kojim sam pošao zajedno iz Zagreba i bili smo bliski jedan drugome. Čim sam stupio u ambulantu, u ugrijanu prostoriju, izgubio sam svijest. Poslije nekog vremena došao sam k svijesti. Ležao sam na podu, na dekama. Drug Leindorfer mi je mnogo pomogao i samo njemu mogu zahvaliti da sam ostao živ. Tu u bolnici već su ležali dva moja brata, pa je i mene sada doktor smjestio. Ležao sam kraj brata Ote, dok je Hugo bio malo podalje od nas. Oto je bolovao od dizenterije. Nije ništa jeo pa je izgledao kao kostur. Ako je i nešto pojeo, to je odmah iz njega izlazilo. Od uši je bio sav jedna rana, jer se od slabosti nije mogao ni micati pa su se uši slobodno gnjezdile po njemu. Ovako zajedno muke su nam bile blaže. On je stalno plakao. Sunce je jednoga jutra doprlo do nas. Oto je gledao u jedan tračak i jecajući govorio: »Egone, tebe će ovo sunce još grijati, ali mene ne će više nikada.« Bilo mi je strašno. Nisam ga tješio. Osjećao sam da on to niti ne očekuje — bilo bi uzaludno.

Iznad nas je ležao mladi Dirnbah, student iz Zagreba. Imao je također dizenteriju. Službujući liječnik vidje kako je kupio od podvornika lonac graha za kutiju paste za cipele. Liječnik mu priđe i reče da ne smije to jesti, jer se je odviše bolestan, ali on ga zamoli plačnim glasom da želi umrijeti sit. Pojeo je i time skratio muke.

Nakon tjedan dana već sam se malo oporavio i pođem u lov na hranu. Donosio sam repu koju smo krali iz magazina. Ali Oti nije bilo više spasa.

Najednom, drugog februara počelo je veliko spremanje logora. Očekivala se međunarodna komisija, a s tim u vezi počela su likvidiranja starijih zatočenika. Počela je i gradnja nove blagovaonice, čiju gradnju je pratilo oko dvije stotine zatočenika. Smrzavali su se pokrivajući krov. Kako je tko pao s krova, odmah ga je drugi nadomjestio. Ja sam također radio. Pravio sam stolove za blagovaonu. Tako mi se stanje pogoršalo, pa me doktor opet smjestio u bolnicu kraj brata. Oto je već jedva govorio. Samo je tupo buljio i plakao. Četvrtoga februara dade me doktor L. prenijeti iz bolnice u baraku. Držao sam se grčevito za Ota, ali su me ipak odvucli. Isto tako iznijeli su još jednoga zatočenika. Ljutili smo se što nas ne puste ležati na miru. Doktor nas je umirio objasnivši nam da smo mi već toliko zdravi da ćemo moći uskoro hodati, dok su svi drugi na samrti. Toga dana likvidirana je čitava bolnica. Svi bolesnici, njih oko sto i trideset, natovareni su na kamion i u njemu sjekirama zatučeni. Stradao je i Oto.

Hugo je izašao četiri dana prije i bio na gradnji barake. Po logoru je nastalo svestrano čišćenje. Najednom nastade potraga za zatočenicima koji najbolje izgledaju, da ih smjeste u bolnicu, kao bolesnike. Počeli su nam dijeliti trake da ih stavimo oko ruke. Na njima su bili brojevi i to do 20.000, premda broj živih nije dosizao više od 2.000.

Kad su likvidirani stari bolesnici, pristupilo se uređivanju bolnice. Iz Zagreba stigoše bijelo emajlirani kreveti i nova posteljina, zatim bijelo platno za presvlačenje barake. Na noćne ormariće stavili su jabuke i naranče, što su uklonili odmah čim je komisija izašla kroz vrata bolnice.

Ja sam se oporavio tako da sam mogao iznositi kible iz barake u skupnu latrinu. Osjećao sam još uvijek bol u leđima.

XVII

MEĐUNARODNA KOMISIJA

U logoru je vladala velika nervoza. Svi su očekivali komisiju. Ustaše su počele blago s nama postupati. Među zatočenicima su kružile razne vijesti. Bilo je zatočenika koji su tvrdili da su na svoje uši čuli da su ustaše razgovarali kako su Sovjeti u Budimpešti, ili da su Sovjeti zarobili Hitlera, pa se sve to dovodilo u vezu sa tom komisijom. Što su izgledi u logoru bili gori, to su alarmantnije vijesti kružile. Tko je te vijesti izmišljao, nitko nije znao, ali svako tko ih je prepričavao iznosio ih je kao najvjerođostojnije. Tri dana pred dolazak komisije dobivali smo bolju hranu: tri puta na dan gusti grah sa mesom. Toliko smo žderali da smo svi provalili stomake i dobili proljev.

Petoga uveče izvršeno je posljednje čišćenje logora, tako da se sve stare i bolesne zatočenike prebacilo u magazine u selu. Došao je dugo očekivani šesti februar. Oko deset sati dopodne pojavili su se na kapiji članovi t. zv. međunarodne komisije u kojoj su bila i dva crkvena dostojanstvenika, poslana od Vatikana. Jedan je bio mršav i davao utisak kao da je i on sam logoraš. Drugi naprotiv bio je nizak, debelog i bezbrižnog lica što ga je činilo dobrodušnim. Više nižih i viših njemačkih oficira, kao i talijanskih, ustaških i domobranskih oficira, jedna Nijemica u uniformi SS odreda te ustaški novinari — sačinjavali su tu komisiju. Ta međunarodna ko-

misija bila je predvođena po Maksu Luburiću i njegovim koljačima.

Najprije su odvedeni u ustašku časničku blagovaonu koja im je prikazana kao blagovaona za one zatočenike koji se dobro ponašaju. Zatim im je pokazana novo izgrađena baraka, koja je i izgrađena samo u tu svrhu. Ušli su i u novo uređenu bolnicu, ali čim ju je komisija napustila, zatočenici koji su igrali ulogu bolesnika istjerani su napolje, a oni koji su sporije izlazili izvukli su i batine. Niti jedan član komisije za cijelo vrijeme obilaska nije progovorio sa zatočenicima ni jednu riječ.

Par dana poslije posjeta komisije našao sam komad novina »Hrvatski narod«. Veliki članak sa krupnim masnim slovima: »Jasenovac nije mučilište, a ni oporavište«. Sam naslov je bio već toliko perfidno postavljen, a tek sadržaj sa svojim hvalospjevima i iskazom komisije o najbolje uređenom logoru u Europi!

Uz sve patnje i stradanja zima je te godine, naročito mjeseca februara, bila tako jaka da se ni najstariji ljudi nisu sjećali takve zime. Pijucima smo razbijali suhu smrznutu zemlju, kopajući masovne rake za našu braću, žene, majke, očeve i djecu. Ali kao da je zima htjela da to spreči, nije davala pijuka da je uznemiri u njenom mirovanju. No zato se čovjek, koji je nadmašio i najljuću zvijer, dosjeti i pronađe drugo sredstvo za uništavanje ljudskih bića. Čovjek, intelektualac, mašinski inženjer, niskog rasta, striženih brkova, pojavio se jednog dana u logoru pod imenom Dominik Piccili.

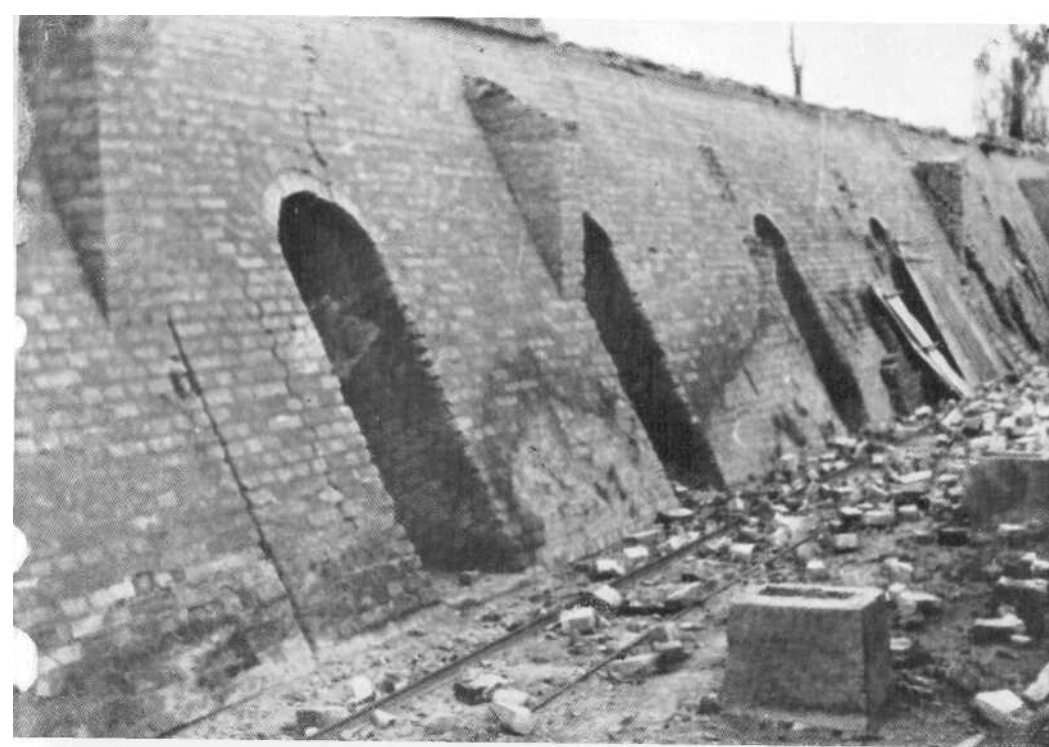
Dominik Piccili, koji je na prvi utisak izgledao kao da će biti na korist zatočenicima, ubrzao je uništavanje ljudi i to zloglasnim jasenovačkim krematorijem. Po njegovu dolasku

jedna je grupa zatvorenika bila određena na rad na samome ringu ciglane. U drugoj zgradi ciglane i to na njenom gornjem dijelu protezala se prostorija sa malim sobicama u kojima se sušila cigla. Radilo se u zadnjem djelu te prostorije, a zatočenici koji su tu radili bili su odijeljeni od svih ostalih, posebno hranjeni i posebno stanovali. Već je prošlo osam dana u tajnosti, kad je nas desetak zatočenika poslato u lančaru da nosimo neke *željezne* šipke u gornju prostoriju. Kad sam po drugi puta donosio te željezne šipke, stigao sam do same nove prostorije, koja je bila oko tri kvadratna metra, a čije je dno bilo sastavljeno od tih željeznih šipki. To je bila gradnja krematorija. Donji dio te prostorije ložio se danju i noću, a plamen koji je sukljao kroz šipke progutao je svoje prve nevine žrtve — onu grupu zatočenika koja nije ni znala da gradi svoj budući grob, gdje će ostaviti pepeo svojih kostiju, a poslužila je zatim kao pokus prvome krematoriju Jasenovca.

Ženski logor koji je postojao u Đakovu bio je pod upraviteljstvom studenta frankovca iz Zagreba, ustaškog satnika, Jozе Matijevića. Ta zvijer je izvršila likvidaciju tog logora. Jednu grupu žena je likvidirao još u Đakovu, dok je zdravije i mlađe žene otpremao u Njemačku, odakle se niti jedna nije javila. Ali glavni dio žena i djece, među kojom je bilo i dojenčadi, dopremljen je u Jasenovac. Svake večeri dolazili su kamioni i autobusi u logor. Jedan po jedan kamion bio je ispražnjivan. Dok bi jedna grupa žena i djece odlazila uz skaline, dotle bi onim ostalim ženama bilo rečeno da pričekaju, jer će se grupa po grupa smještati u tople prostorije. Jedna majka skida svoje trogodišnje dijete i začujem kako dijete pita mamu: »Mamice, meni je jako zima, kad ćemo doći u toplu sobu?« Majka puna nade umiruje svoje dijete, pokazuje mu skaline i kaže: »Ovim ćemo se skalinama penjati u toplu sobu«.

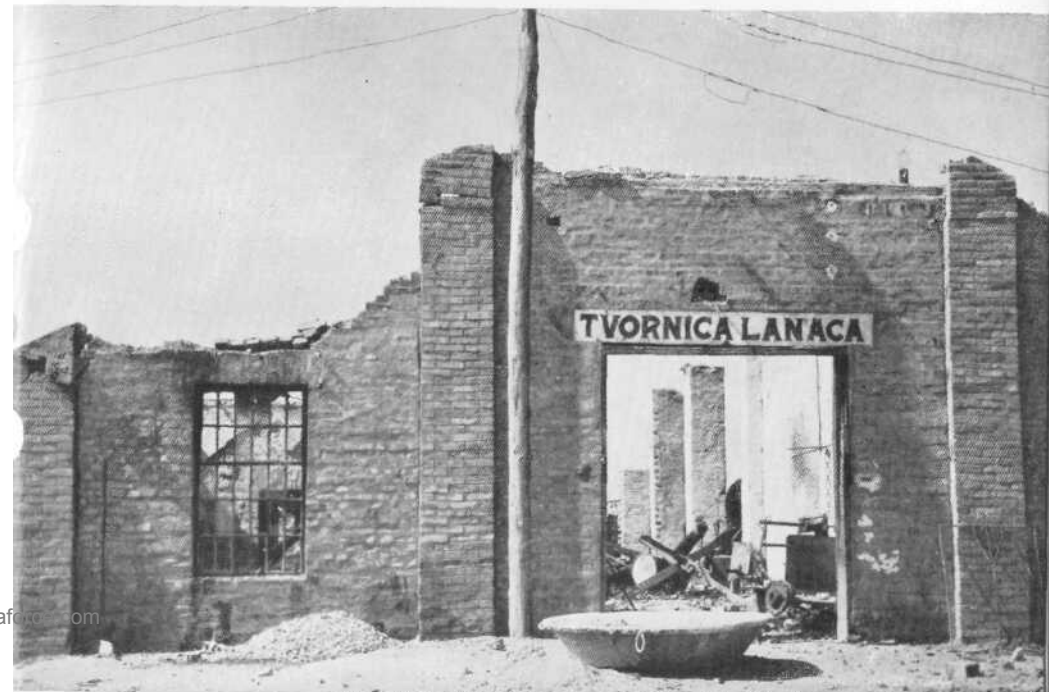
Te majke sa svojom djecom osjetile su svu surovost ljudskog divljanja još u Đakovu. Vjerovale su u bolje, penjući se uz te skaline. Slušao sam bat nogu, plač djece, utjehe njihovih majki.

Baraka našeg logora u 3B bila je u blizini zadnjeg dijela ciglane, tako da smo čuli strahote ringa pretvorenog u krematorij. Žene i djeca bacane su žive u sobu sa rešetkama kroz koje je sukljao visoki plamen vatre. Krikovi su bili jezivi. Izgleda da je žrtva jedna po jedna bacana u taj oganj smrti. Švapska zvjerstva bit će ubilježena u historiju čovječanstva, ali ustaše nadmašili su i njih. Jer dok su Švabe svoje žrtve trovali, pa ih tek onda palili, ustaše su žive ljude bacali u vatru.

Krematorij zloglasnog inženjera Dominika Picciliija bio je izgrađen kako bi se likvidacije mogle izvoditi masovnije i kako ne bi ostali tragovi.

Ostaci »tvornice lanaca« u kojoj su zatočenici bili primorani da sami kuju sredstva za vlastitu likvidaciju. »Tvornica smrti« predstavljala bi simboličniji naziv.

XVIII

KRŠTENJE DJECE

Jutrom kad smo izlazili u »stroj« na rad, iako naviknuti da gledamo svoje mrtve drugove, okretali smo glave u stranu na mjestima gdje su bili kamioni, jer su se na smrznutom snijegu vidale dječje pletene cipelice, kapice, dudice, amuleti... ostavljajući dubok i težak utisak i potsjećajući nas jia strahote ringa. Ustaške zvijeri, krvoločne nemani, naslađivali su se zvjerstvima nad majkama i nevinom djecom.

Prenosimo ciglu pred Upravnom pisarnom i vidimo tri žene sa dječicom na rukama kako čekaju svoju sudbinu. Jedan drug dodajući mi ciglu upozori me na ženu u sredini, koja mu je rođakinja.

Svećeničko lice fra Majstorovića, obučenog u elegantno odijelo, našminkanog i napudranog, u zelenom lovačkom šeširu, sa nasladom je promatralo svoje žrtve. Prišao je djeci, čak ih je i pomilovao po glavi. Društvu se priključio Ljubo Miloš i Ivica Matković. Fra Majstorović reče majkama da će sada biti krštenje njihove djece. Oduzeli su majkama djecu, a dijete koje je nosio fra Majstorović u svojoj dječjoj nevinosti milovalo je našminkano lice svoga ubojice. Majke, izbezumljene, uočile su situaciju. Nude svoje živote tražeći milost za mališane. Dvoje djece su metnuli na zemlju, dok je treće ba-

Na svakom koraku u Jasenovcu nailazilo se na ovakve tragove smrti.

čeho kao lopta u zrak, a fra Majstorović, držeći u ruci bodež okrenut prema gore, tri puta je promašio, dok je četvrti put uz šalu i smijeh dijete ostalo nataknuo na bodež. Majke se bacale po zemlji čupajući kose, a kad su počele strahovito vikati, ustaški stražari 14. osječke satnije odveli su ih i likvidirali. Kad je sve troje djece tako svirepo stradalo, tri dvo-nožne zvijeri međusobno su davali novac, jer izgleda da su se kladili tko će prije nataknuti dijete na bodež.

Sada su i žene počele u Jasenovcu dijeliti sudbinu sa muškarcima. Njihov udes bio je daleko strasniji, naročito onih mladih i ljepših žena.

Jednog je dana nas desetak otpremljeno u Gradinu, kamo smo poslani u jednu ispražnjenu kuću da je uredimo. Otvorili smo vrata sobe. Na podu je ležalo više mladih žena. Zidovi su bili krvlju poprskani. Žene su bile gole, izmrcvarene. U toku noći silovane, a zatim pobijene. Te žene smo zakopali nedaleko seoskog groblja i leže u zajedničkoj raci.

U samo selo Gradinu preko puta logora ide se skelom preko Save. Srpski stanovnici toga sela bili su svi prevezeni u logor i likvidirani, a Gradina je postala klaonica ljudi, žena i djece. Na skelu se dođe odmah kod silaza samog logora na Savu. Često puta sam išao tom skelom na sječu drva. Taj put je uvijek bio put u neizvjesnost.

Na svakog zatočenika obično je bio određen po jedan ustaša dobro naoružan. Mnogo grupa je odlazilo na rad bez povratka. Kadgod sam išao na onu stranu Save, nisam bio siguran da li ću se vratiti. Čudan je to osjećaj: voziti se preko vode skelom, želudac ti prazan, izmučen si i iscrpljen, ne vidiš nikakva *izlaza*, osim nade koju stalno podgrijavaš čekajući priliku za bijeg. Iako nas se od mnogo stotina hiljada samo nekolicina spasilo, ipak je onaj koji je imao nade, koji nije podlegao apatiji i nemoći, koji je čvrsto vjerovao u osvetu, imao više snage, lakše je izdržao.

XIX

KOŽARA

Iscrpljen glađu i zimom ležao sam u baraci čekajući da završim svoje muke. U tom očajnom stanju drugoga marta 1942. godine pozovu u baraci moje ime i prezime. Mislio sam da odlazim u nepovrat i da sam zato prozvan, ali mi saopće da me traže kod kožara. Odmah se sjetih da sam se pred nekih mjesec dana javio za grupu kožara iako o tom zanatu nisam imao pojma — nadao sam se zaštititi drugova koji u toj grupi rade. Logor kožara, ili tako zvana grupa 4., nalazio se u samome selu, po prilici oko 2 km udaljenom od ciglane.

Jedva sam se digao i obukao, natovarao naprtnjaču na leđa i krenuo napola mrtav. U ono vrijeme je značilo ići u obrtničku grupu kao da ideš na slobodu. Nas trinaest, zapravo trinaest kostura, natovare kao vreće na kola, jer polovica nije više imala snage da se popne. Krenusmo na put u novi život.

Kad smo stigli u kožaru, gdje su bile prilike za naš pojam znatno bolje, sreli smo drugove s kojima smo se otprije u logoru upoznali. Pružiše nam malo hrane. Lizao sam mrvice kruha sa dlanova gledajući u komadiću kukuruznog kruha svetinju, jer su prošla već četiri mjeseca otkako ga nisam ni vidio. Otpuzasmo u donji dio kožare i na kraju ugledah peć. Cijeje zime nisam znao za grijanje tako da mi je došlo da

zagrlim tu peć kao najmilije stvorenje. Novi osjećaj koji je u mene ušao — peć, kruh, krov nad glavom, da ne ću više spavati u baraci gdje bije snijeg, mraz i kiša — učinio je da sam od sreće zaboravio da sam uopće u logoru. Ovdje je vladao već i neki drugarskiji život. Tu su uglavnom bila uvijek ista lica, a ne kao na ciglani, gdje stalno jedni nestaju da ih drugi zamijene. Ležaji (boksovi) bili su na tavanu. Ali ja sam bio tako slab da se nisam mogao uspeti uz ljestve već sam ležao u prizemlju. U tom položaju sam se hranio tjedan dana. Čim se malo oporavim, iako sam jedva stajao na nogama, izvukao sam se na rad, samo da ne padnem u oči ustašama. Na ciglani hranio sam se redovito od korijenja do ljudskog izmeta. Prvi dan kad sam stigao u kožaru mislio sam da je problem gladi riješen. U tom obrtničkom privilegovanom logoru dobivala se slijedeća hrana: za doručak tri decelitara gorke crne kave, za ručak pola litre grah — čorbe bez masti i bez zaprške, za večeru čorba od trulog krompira ili smrznute repe. Ispočetka smo dobijali kruh od pola kile, koji se dijelio na tri osobe. To je trajalo nažalost vrlo kratko vrijeme. Kasnije se dijelio na pet, pa na osam, da se naposljetku posve ukine.

Kako nisam znao kožarskog zanata, a bio sam još uvijek slab, to su me drugovi najprije smjestili u kefarsku radionu koja je bila u sklopu kožare. Kefara je bila uopće kao prvo oporavilište, jer se tu radilo sjedeći, a rad je bio lakši. Radio sam na priređivanju dlake za pravljenje četaka. Glavna tema razgovora među nama bila je hrana. Baš zato što se tu jelo i što je svako sjedio na svojoj klupi, došla je proždrljivost više do izražaja. U kožari nije se umiralo od gladi, ali se zato patilo od gladi. Tako kad smo za vrijeme ručka bili zajedno, tako i kod primanja hrane — jedan je drugom nesvjesno gledao u porciju i uvijek vidio da onaj drugi ima više od

Onaj tko je osjetio što znači jesti i gledati kako ti jelo iz porcije nestaje, kako ostavljaš praznu porciju, zvjeraš očima, nigdje ne nailaziš više zalogaja, taj će moći lakše da razumije što je glad. Ja sam tu glad osjećao kroz cijela četrdeset i četiri mjeseca, sa malim iznimkama u vrijeme kad sam mogao primiti paket. Najesti se — to je misao koja me je pratila kroz cijelo moje logorovanje.

Nagnuti nad svojim porcijama sjedimo za kefarskim klupama, srčemo halapljivo supu od repe. Ja sam jeo brzo i proždrljivo. Bio sam uvijek među onima koji su se prvi dizali sa svojom porcijom i udaljavali se da ne gledaju kako drugi još jedu. A bila su dva druga, jedan srednjoškolac iz Zagreba i jedan zubotehničar iz Sarajeva, koji su jeli veoma sporo i vjerovali da ih to više siti. Dok je jedan kefar opet sipao u svoju hranu redovito toliko vode koliko je primao hrane. Njegova je teorija bila: volumen zadovoljava želudac. Živci su nam bili napeti do krajnosti, naročito kad se vodila tema o hrani o kojoj smo voljeli svi govoriti, ali malo tko slušati.

Jednom se, jedući zadnje zalogaje krompirove juhe, sjetih roditeljskog doma, sjetih se majke — koliko mi je puta znala reći: »Sinko, jedi, to je dobro, da znaš koliko bi hiljada djece bilo sretno da im njihove majke mogu to dati«.

Ja sam onda bio dijete. Nisam to shvatio, ali sada ne da sam shvatio — iskusio sam to. Tako razmišljajući nabacim drugovima nešto o jelu, da zatim svi na mene graknu što opet o jelu, da za par minuta netko drugi opet započne, da ga opet svi ušutkaju ...

Sad se ponovo počeo dobivati kruh — pola kile na pet osoba na cijeli dan. U normalnom životu dioba ne bi predstavljala problem, ali u logoru glad je napravila i te kako velike probleme. Tu je došla do izražaja u potpunom smislu pravedna razdioba na ravnopravnoj osnovi. Od onoliko ljudi

na koliko se kruh dijelio stvarala se *zajednica*.. Svaki dan je jedan drugi iz te zajednice primao kruh. Primljeni kruh morao je zajedničar nositi visoko, tako da su ga mogli vidjeti svi ostali članovi koji su bili u pratnji.

Zašto je morao nositi kruh visoko? Zato, jer kruh ima koru, a od te kore je znao i po koji komadić nestati. Nekad je taj komadić znao biti otkinut pri transportu iz pekare, a da ne bude sumnje, kruh se nosio visoko.

Sad je donesen kruh trebalo razdijeliti. Dijeljenje je vršio onaj tko ga je i nosio. Nakon dugog parceliranja kruh se isjekao na jednake dijelove. Kako glad ne pozna jednake dijelove, zatočenici jedne zajednice bi okrenutim leđima uzimali komad po redu, dok bi članovi druge zajednice kontrolirali, a zadnji komad bi ostao onome tko ga je podijelio. Kako se radilo o kukuruznom kruhu koji kod *rezanja*, ostavlja mnogo mrvica, onda bi i one njemu pripale. Te mrvice su znale često puta biti predmet žučnih svađa.

XX

PJEGAVAC

Razorno djelovanje uši bilo je i ovdje, ali s razlikom da smo tu mogli s vremena na vrijeme skinuti košulju i uš trijebiti. Tu bi došlo do izraza logorsko gledanje na stvari. Tvoja vlastita uš bi postala sastavnim dijelom tvog tijela. Nju bi gledao i drobio prstima bez gađenja. Ali zato uš na drugome nisi mogao gledati. Svako je drugom govorio da je strahovito ušljiv, dok smo u stvari svi bili jednaki.

Posljedica uši, čim je došlo proljeće, bila je pojava pjegavca. Sreća još da smo bili u tom obrtničkom logoru i da su nas zatočenički liječnici prikrivali, kao da smo oboljeli od gripe.

Početkom aprila i sam sam obolio od pjegavca. Ležao sam kraj druga koji je imao i tu nesreću da je bio od rođenja gluhonijem, ali kao krojač uspio je i on doći u obrtničku grupu. Prvih dana moje bolesti imao sam još uvijek dobar apetit, dok je drugi kraj mene bio već na polovici bolesti i tako skrhan nije mogao ništa jesti. Njegov zajedničar mu donio njegov dio kruha, a on ga stavio pod glavu, a da ga nije ni jeo, ni pogledao.

Ja sam postao kradljivac. Taj komad kruha sam ukrao, čim je on zaspao. Sjutradan je to primijetio i kad mu je opet donesen kruh, povukao me za ruku, opljuvao cijeli komadić, pokazujući mi kako bi mi ga ogadio, i onda ga metnuo pod glavu. Glad ne pozna gadljivosti i ja sam njegov dio kruha

opet ukrao. Kako je on to opet opazio narednog dana, raznim gestama mi prijetio. Opet mu je donesen kruh, on me i opet povuče za ruku, okrene mi stražnjicu, koja je bila sva od proljeva uprljana i zagadi kruh tako što ga povuče preko stražnjice. Gluhonijemi je zaspao. Satan gladi opet je pobijedio i ja. opet prisvojih kruh.

No već nakon tri dana i meni je porasla temperatura, stalno sam bulaznio i tražio sam samo vode. Kroz četrnaest dana moje vrućice i moj je kruh nestajao. Kad sam ozdravio, prišao mi drug, tvorničar kefa iz Osijeka i smijući se rekao mi, kako je uzimao kruh. Za vrijeme pjegavca svi smo se ponašali kao djeca. Lijekova nismo dobivali nikakvih, osim nekih pilula. Mnogo naših drugova je podleglo, a uglavnom oni koji su imali bolesno srce i koji su bili fizički slabi.

Već pri kraju moje bolesti došla nam je u logor radosna vijest da ćemo dobiti karte i moći pisati i dobivati pakete. *Zaista.*, dobili smo karte i smjeli napisati dvadeset riječi uključivši adresu i potpis.

Svi smo još imali u sjećanju prevaru iz 1941. ali smo ipak pisali našim poznatima i tražili pakete. Na karti je bilo naštampano: »Nagrada za dobro vladanje daje pravo pisanja i primanja paketa«. S tim se htjelo prikriti pobijene, kao da se nisu javljali zato što su bili slabog vladanja.

Nakon sedam mjeseci logorovanja otišle su prve vijesti \7. logora iako najstrože kontrolirane od ustaša. Opet su porasle u logoru neke nove nade da to znači neku promjenu. U

Nezajalžljivi pljačkaši naredili su ustaškim hijenama da iskopavaju poklane zatočenike i da im izvade zlatna zubala.

Nakon povlačenja, u strahu pred osvetom zatočenika, ustaše su počeli s likvidacijom ostataka logoraša koji su do tada preživjeli krvavi teror.

stvari time nas se ishranjivalo izvana, a ustaše su pri tome sve što je bolje i finije vadili iz paketa.

Napokon su stigli i prvi paketi. Nekada je bio pojam veselja, glavni zgoditak na lutriji. Ali kad sedammjesečni logoraš dobije paket, u njemu sira, kruha, pekmeza, pa i koji komadić kolača — sve ono na što smo zaboravili da uopće postoji na svijetu — to onda više nije radost čovjeka koji dobija hrpu novca, nego je to radost života, koja tjera suze na oči. Sad je došlo do izražaja da smo ljudi. Našu radost dijelili smo međusobno. Pao je odmah prijedlog da stvorimo zajednicu paketa. Kako je došlo kod nekolicine do sentimentalnih izražaja, da bi mu bilo teško odijeliti se od paketa koji mu šalje žena, majka ili slično, to se obrazovala carina na pakete. Tri druga odabrali smo za carinike, oni su imali naše povjerenje i oduzimali su prema veličini paketa određeni dio hrane. Iz te carine se sastavljali novi paketi i po abecednom redu dijelili onim ljudima koji ih nisu mogli dobiti ni od koga.

Sad se osjećala potreba u našem logoru da se uši moraju istrijebiti i zvesti neka čistoća. Mene je to učinilo praljom rublja, ili kako su me logoraši nazivali — »vešericom«. Uredio sam praonu rublja i manje više na zadovoljstvo svih počeo svoje novo zanimanje.

U to vrijeme na ciglani je nastala velika proljetna poplava i seoba logoraša, koji su djelomično prebačeni u Staru Gradišku. Tamo se stvarao novi logor smrti. Preostali logoraši na ciglani, koji su radili u ciglanskim obrtničkim grupama, počeli su također sređivati svoj logorski život, dok su istovremeno dolazile mase seljaka i građana i odlazile izravno

Prilikom povlačenja ustaše su ostavljali za sobom perspektivu koju su i najavljivale vraćajući se u prodanu domovinu: perspektivu smrti.

na likvidaciju. Sa ciglanom smo održavali vezu bilo putem zatočenika kočijaša, ili naših grupa iz kočare koje su danomice odlazile na šumski rad, prolazile kroz ciglanu i sastajale se sa drugovima. Od njih smo dobijali podatke.

Jednog jutra kad sam stigao na ciglanu, pred časničkom blagovaonom pijuckao je Piccili u društvu ostalih koljača. Mi smo stajali nedaleko njih i čekali prebrojavanje. Piccili pozove nekolicinu zatočenika da pripreme svoje porcije za hranu i naredio kuharima iz časničke kuhinje da im porcije napune. Mi ostali smo ljubomorno gledali kako naši drugovi prevrću oči i halapljivo jedu dobivenu hranu. Piccili im naredi da moraju sve pojesti i za uvjerenje ispražnjene porcije preokrenute staviti na glavu. U blizini su bila složena drva. Piccili i svaki koljač uzme po jednu cjepanicu. I za tili čas zatočenici koji su još malo prije veselo jeli bili su nagrađeni sadističkim udarcem po glavi, pri čemu im se slupana porcije nasjekla u lubanju. Piccilijev zov: grobari! grobari! bio je epilog jedne ustaške zabavice.

XXI

»TRI C«

Ljeto 1942. po masovnom klanju bilo je jedno od najkrvavijih razdoblja logora Jasenovac. Dnevno su u vagonima dolazili muškarci, žene i djeca i bili skelom prevoženi u Gradinu, gdje bi završili svoje muke.

Četrdesetipethiljada cigana, među kojima su bile i glazbe noćnih lokala koje su još nedavno zabavljale švapske i ustaške glavešine. Dovedena je jedna grupa cigana, ličkih seljaka, koji su dobili u Gradini kuće i nastanili se tamo sa svojim obiteljima. Ti lički cigani dobili su čak ustaške uniforme, određeni su bili za koljače i godinu dana služili su ustašama kao njihova ispomoć poslije čega su bili sa cijelim porodicama likvidirani.

Skela je stenjala vozeći svako pola sata, danju i noću, svoj tužni tovar. Novopridošle mase nisu znale što se na drugoj strani Save odigrava. Njima se govorilo da će biti na drugoj strani naseljeni. Čak su ustaše naredili ciganskim glazbama da sviraju i pretvorili sve u jedno pučko veselje.

Bio sam sa drugom Jagodićem, kočijašem, koji je u Gradini kao kočijaš čitava dva mjeseca prevezio leševe do rake. Pripovijedao mi kako uvijek prije bacanja leševa u raku dolaze ustaše i pregledavaju svaki les, otvarajući mu usta. Čak mrtvac, ako je imao zlatne zube ili čeljust, bio je po drugi puta iznakažen.

Pitao sam se onda tko će tim krvavim zlatom da pravi trgovinu. Na to dobivam čudan odgovor baš danas kad o tome pišem. Otkriveno je na svetome mjestu, u crkvi, zlato. Zlatni zubi, rasječeno prstenje i druge uspomene i dragocijnosti.

Ja, koji sam gledao kako se to »stiče«, vidim zatočenika kako dolazi u logor, vidim skelu, put u Gradinu, vezane ruke žicom, malj, sjekiru, udarac po lubanji, ustaški bodež kako para i vadi zube, razbija i lomi čeljust... krvavo zlato meće u torbu.

Gradina je godine 1942. primila pod svoju zemlju najveći broj žrtava, cifru od nekoliko stotina hiljada nedužnih jadnika.

U to vrijeme počelo je i čišćenje u Staroj Gradiški odakle su se vraćale grupe zatočenika u Jasenovac na likvidaciju. Pojedinci, koji su bili obrtnici, dolazili su u radione, dok su ostali odlazili u novi logor kojeg su kasnije nazvali logor »Tri C«

Sve grupe koje su dolazile, a nisu odmah mogle stići u Gradinu na likvidaciju, prebacivane su u taj logor. »Tri C« nalazio se na logorskom terenu, pod vedrim nebom, ograđen bodljikavom žicom, a po noći obasjan reflektorima. Iz tog skupnog logora smrti uzimali su se radnici za siječu šume ili za gradnju novog nasipa.

Sada je osnovan i ženski logor, ograđen od nas samo bodljikavom žicom. Historija tog logora mnogo je tragičnija od naše. Žene su se morale podavati i bile su silovane od ustaških zvižeri.

Jednom sam se baš vraćao sa rada i vidio kako je streljano pet mladih žena. Streljane su zato, jer su ostale u drugom stanju posle silovanja. Upravo smo prolazili kraj žice, kad je Matković završio svoj govor o nemoralnom ponašanju nekih žena što se u ustaškoj Hrvatskoj kažnjava smrću.

Nisu streljane puškom, već je Matković svakoj pojedinoj ispalio metak revolverom u sljepoočnicu. Nisu molile ni kleknule. Taj logor bijede dao im je čvrstoću. Znale su da za njih nema više spasa od tih ljudi. Tek ih je hitac u glavu bacio na tle, jednu po jednu.

Za vrijeme tih najvećih klanja i zvjerstava prenijela se logorom vijest da će doći novi upravitelj logora i da će prestat i klanjem. Pred samu jesen bilo je još velikog čišćenja, tako da se čistilo i po radionama. Trojica zatočenika bila su pobjegla, kad su se nalazili na radu u Gradini, pa je to bio dovoljan povod da se strelja tri stotine iz radiona. Ovakva streljanja bila su kao i obično popraćena velikim ceremonijama. Tako i ovaj puta, čim se doznalo za bijeg te trojice, sazvan je nastup zatočenika iz svih radiona. Zatočenici postrojeni u krugu slušali su upravitelja kako govori da će biti izvršena odmazda za svaki pokušaj bijega. Po njihovoj logici nitko nije smio ni da pokuša da pobjegne, premda ih u logoru čeka sigurna smrt. Ali zato mi zatočenici nikako nismo osuđivali bijeg makar koliko radi toga stradalo. Dapače, mi smo se veselili, jer smo znali da će tako bar netko valjda ostati živ, pa će moći i opisati naša stradanja.

Ustaše su hodale oko stroja i odabirali svoje žrtve. Osjećaj i misli svakog zatočenika tada su jednake. Ako te ustaša izaberu, nema ti više spasa.

Ovakvih nastupa tokom četiri godine bilo je vrlo mnogo, nekada i dva do tri puta tjedno. Bilo je to radi bjegstva, ali često puta se fingirala krađa, bijeg, ili širenje alarmantnih vijesti, a u stvari bilo je potrebno čišćenje.

Od mjeseca juna do novembra poginulo je u Gradini preko dvjestotine i pedeset hiljada ljudi. To smo saznali od jednog druga koji je radio u pisarni gdje je vođen registar pridošlih vagona, pa je on otprilike sračunao koliko je ljudi dolazilo i otpremano u Gradinu. Osim toga još su vođene

mase seljaka i seljanki sa Kozare izravno u Gradinu. U tom najvećem pokolju pronijela se vijest da dolazi novi upravitelj Ivica Brkljačić, raspop, i da će on u logoru uspostaviti red.

O Sovjetskoj vojsci, kao i uvijek, kružile su različite vijesti. Upravo je počela gigantska borba za Staljingrad. Novine je bilo tada strahovito teško unijeti u logor, ali je zato bio dosta i jedan primjerak, pa da čitav logor sazna o stanju stvari. Iako smo imali ustaške novine koje su samo govorile o velikim pobjedama njemačke vojske, ipak smo iz tih velikih hvalospjeva razabrali stvarnu besprimjernu borbu Sovjetskog naroda za vlastiti život i opstanak, da se kasnije pretvori u pobjedu svih slobodoljubivih naroda. Mi smo po nabavljenim mapama znali što znači kad novine javljaju da Nijemci zauzimaju nove položaje zapadno od Dona, ili da napreduju prema Donu. Pratili smo dvije borbe. Jednu, borbu za Staljingrad i drugu, borbu ljudi sa glađu.

Prije nego što je došao novi upravitelj, stari — tj. Matković, dao je naredbu da logoraši logora »Tri C« poginu od gladi. Drugovi sa ciglane, koji su dolazili k nama u kožaru na rad, pričali su nam o strahotama logora »Tri C«. Na njihovom logoru bila je izvješena tabla »PJEGAVAC«, iako nisu bili bolesni. Ali to je značilo kao neka karantena, pa se nitko nije smio približiti. Osim grobara nitko se i nije približavao. Izdaleka vidjelo se samo pomicanje nekih sjena koje su sličile kosturima. Nakon deset dana gladovanja osjetio se po logoru miris cvrljenog mesa. Taj neugodni miris dolazio je iz »Tri C«. Tamo su se vidjele kao i obično male vatrice pod vedrim nebom. U jutro su bili pozvani grobari i sada se prvi puta otkrilo u logoru da se jelo ljudsko meso. To je bilo u Jasenovcu u jesen 1942.

Grobari, koji su iznosili leševe iz »Tri C«, viđali su da je svakom lešu stražnjica izrezuckana. Sad se saznalo i to otkuda potječe svake večeri onaj neugodni miris cvrljenog

mesa. Rezati su mogli samo na tom stražnjem dijelu, jer je tamo ostalo nešto mesa. Trajalo je to oko mjesec dana, kad je Matkoviću dodijalo da dulje čeka, pa je dao ostatak od osamdeset zatočenika prevesti u Gradinu i tamo ih žive uzidao.

Sad je logor preuzeo Brkljačić. Bio je to čovjek naprćen, ohol i zahtijevao da ga svaki zatočenik pozdravlja, ali on sam nije nikome odzdravljao. Ako ga tko nije slučajno pozdravio, ili primijetio, bio je bačen u okove i tako okovan morao raditi mjesec dana.

U to vrijeme se u logoru najednom osnovala i crkva. Za svećenika bio je postavljen ustaški satnik, svećenik Brekalo. Opet je zavladao optimizam u logoru. Počeli su stizati paketi, a i zdravstveno stanje se popravilo. U logoru nije umiralo od bolesti više od četrnaest do šesnaest ljudi dnevno, a bilo nas je tada oko dvije hiljade. To je tako trajalo do 4. februara 1943. godine. Petoga februara dobio sam od jedne seljanke novine u kojima je stajalo velikim slovima napisano da je njemačka vojska pobijedila kod Staljingrada. Određuje se tri dana žalosti za hrabre pale borce. Već iz teksta sam mogao razabrati da je slavna von Paulusova vojska boreći se za novi poredak — kapitulirala.

Mi smo već znali da je nastalo rušenje tiranije

Tako je i u logoru nakon kratkog mirovanja opet nastao teror. Batinjanje je bilo na dnevnom redu, kao i okivanje, a počelo je i nanovo ubijanje. Kao koljači naročito su se istakli pop Brekalo, koji je ravno sa klanja odlazio u crkvu i sa još krvavim odijelom služio misu. Nije se on stidio svog krvavog zanata, premda je bio svećenik i predstavnik crkve u Jasenovcu. Jednog dana poslat sam u stan Brčkala da mu ga spremim. Kako sam došao, bio sam određen da čistim krvave mrlje sa kabanice. Tu su se nalazili Fra Majstorović, svećenik, Ćulina, kao i poznati koljač Tolj. Čistio sam te kabanice u hodniku, kad prođe Brekalo teturajući od alkohola. Opazivši

me upita gdje radim. Odgovorili da radim u kožari, a idem i na vanjske radove. Pobožnim licem i glasom pozva me u sobu. Dobio sam jesti ostatke pečenke. Iako sam bio gladan, nije mi išlo u tek. Sav sam se znojio, ne od jela, već od prisutnog društva. Dobacivali su mi stalno kosti, dok mi Brekalo govorio: »evo ti, najedi se da mi budeš bolji za malj«. Iz sobe me nisu pustili, već sam morao gledati njihova orgijanja. Bilo je tu novo pokućanstvo jedne srpske jasenovačke obitelji, čiji su oni stan koristili. Najprije su gađali jabuke na ormaru. Zatim su izbušili ormar i drugo kušajućim metcima načinili kružnice po stvarima. Kad im je dodijalo, digne se Brekalo i skine Isusovu sliku, objesi je na ormar i počeo je kroz naskroz bušiti metcima. Tu sam sliku kasnije dao seljanki Kati koja mi je donosila novine, tako da je selo doznalo za pobožnost jasenovačkih svećenika.

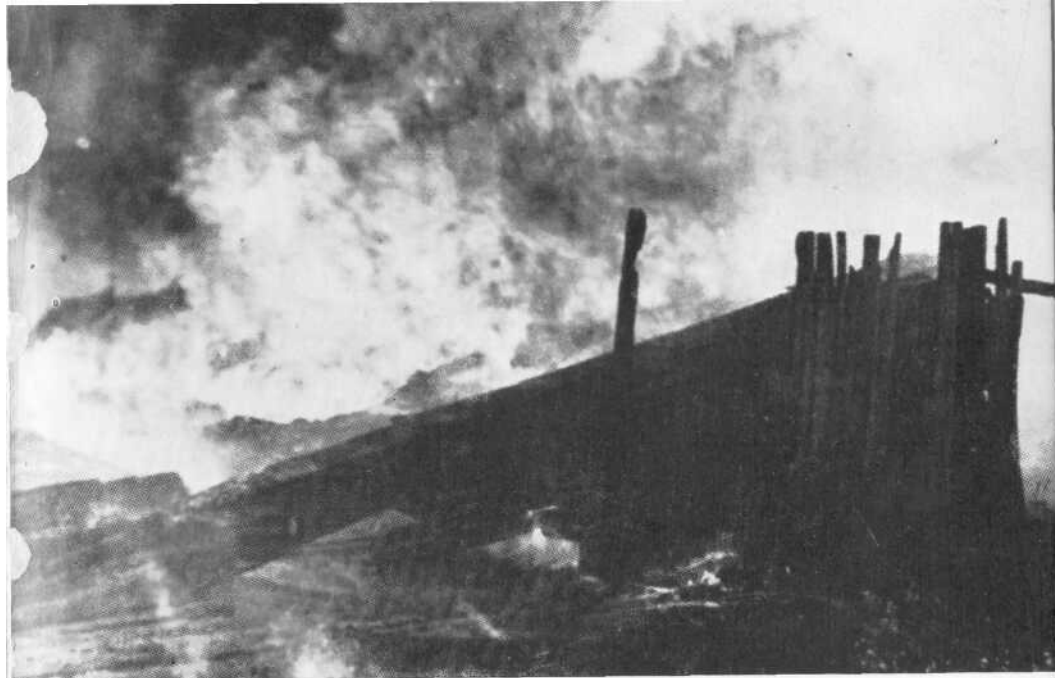
U jesen 1943. Kata je sa još drugih 13 seljanki strijeljana.

Naša kola išla su dnevno na ciglanu, a i za šumski rad morali smo davati iz kožare svaki dan drugu pedeseticu. Tako je postojala redovita veza između ciglane i kožare.

Jedno vrijeme čistio sam ustašku biblioteku. Tu se nalazio i kompletan Brokhaus leksikon. Tražio sam način kako da izvadim iz tih knjiga zemljopisne karte, jer znali smo da su tamo Nijemci doživjeli poraz. Iz tih karata mogli smo razabrati njihovo povlačenje prema zapadu.

Da bi uništili tragove svog barbarstva ustaše su pri povlačenju uništavali sve što su stigli. Plamen »kožare« obasjavao je slobodu koja se približavala zatočenicima.

Ostaci logora kao nijemi svjedoci fašističkih zločina nad obespravljenim zatočenicima. Ustaše nisu uspjeli uništiti tragove svojih zločina — ruka odmazde stigla je iznenada.

Brišući prašinu sa knjiga stavio sam na leksikone male, sitne komadiće papira da vidim da li će ih ustaše uzimati u ruke. Četvrti dan sam bio opet u biblioteci i našem papiriće onako kako sam ih ostavio. Sutradan je bila subota. Subotom smo čistili parkete, pa sam to ostavio za sutra, kad ću imati više vremena.

U sobi smo bili dvojica. Sa mnom je bio moj prijatelj Arnold Baš, pjevač. Radili smo sporazumno. Ja sam vadio knjige redom i stavljao ih na pod, kao da ću svaku posebno brisati. Kad sam našao pod »R« Rusland, pristupio sam poslu. Arnold je odmah počeo vikati pred vratima, tako da ako netko dođe, mora najprije udariti o njegovu glavu, a time bih ja već bio dovoljno obaviješten. Istrgao sam željene mape i sakrio ih među noge, gdje sam imao baš za tu svrhu sašivenu jednu kesu. Kasnije smo ukrali i kartu Evrope, jer smo bili sigurni da će nam i to trebati.

Međutim za krađu nisu smjeli znati svi, pa su se karte i u logoru sakrivale, jer je i među nama bilo špijuna. Ali su zato svi zatočnici ipak znali kakvo je stanje na bojištu, samo se tajilo porijeklo vijesti. Svaka je grupa imala političkog referenta koji je sve obavještavao.

Jedno vrijeme bilo je veoma teško doći do novina. Bio sam u vezi sa nekom seljakinjom koju smo zvali baba. Imala je oko šezdeset godina. Jednog dana čistio sam kanal pred logorom, a ona mi krišom doturi komad kruha. Stekao sam u nju odmah povjerenje i zamolio je, da li bi mi mogla donositi novine. Sutra uveče našao sam ih na određenom mjestu.

Mjesto Jasenovac, svjedok ustaških zločina, bilo je uništeno pri povlačenju ustaša. Pri tome su mnogi stanovnici bili likvidirani ili odvedeni iz razrušenog Jasenovca.

Primajući tako tim putem novine, a katkad i hljeba, sjetih se lika majke iz romana Gorkog. Kako se eto u životu susreću ljudi slični licima iz knjiga!

Iz drugoga smo znali donositi u logor partizanske letke sto smo ih nalazili u sobi istražnog sudije Cividinija. Taj Cividini doveden je u logor kao zatočenik, a kasnije je postao ustaški satnik i bio na tom položaju tako dugo, dok ga sami ustaše nisu likvidirali u jesen 1943. godine.

U tu sobu, koje je pod bio sav poprskan krvlju, a isto tako i zidovi, dovodili su civile pod sumnjom da imaju veze s partizanima. Nakon dugog mučenja, ne bili što priznali, bili su likvidirani.

U kutu sobe bio je sanduk zaključan lokotom. Dobio sam komad voska od mog mehaničara i uzeo otisak. Sa izrađenim ključem otvarao sam sanduk, uzimao letke koji su tu bili pohranjeni, skupljeni po raznim kotarevima.

Tajnu partizanskih letaka čuvali smo kao oko u glavi, bojeći se špijunaže. Za vijesti koje smo tako doznali govorili smo da su iz novina, jer inače ne samo da bi izgubili glavu, koja nam ionako nije mnogo vrijedila u logoru, nego nešto još i gore: ne bismo mogli više dolaziti do letaka.

Neko vrijeme radio sam izvan kožare tucajući kamen za cestu. Taj kamen bili su zapravo spomenici sa srpskog groblja. Upravo sam naišao i tucao ploču, na kojoj je bilo ćirilicom napisano: Dragom Čedi, koji se u svojoj nevinoj dobi od 3 mjeseca preselio u vječnost — za vječnu spomen roditelji«.

Čitam tu ploču i razbijeni je, dok kraj nje na blatnoj cesti leži komad novina sa naslovom: »Poglavnik među narodom«, a malo ispod toga: »Dobra djela našeg Poglavnika, providnošću poslanog, dala su odraz u oduševljenom dočeku Poglavnika u Hrv. Zagorju«. Osjetih neizmjernu tugu i velik bijes nad ovom gorkom ironijom.

U logoru su postajale stalne veze sa vanjskim svijetom, Jedna od njih bila je veza preko karata na koje smo dobivali pakete. Osim te, koju su ustaše kontrolirali, imali smo vezu sa nekim seljacima i seljankama koji bi prokrijumčarili pisma izvan Jasenovca, pa se tako i saznalo za njegove strahote i izvan žičane ograde.

Jednog jutra pohvatani su svi doktori zatočenici i bačeni u zvonaru. U logoru je opet nastala panika. Nitko nije znao što to sada znači, dok se nije doznalo da je postojala; veza između liječnika i partizana. Nakon desetog dana istrage dođe u logor Luburić. Te noći čula se u selu snažna pucnjava što nije obećavalo ništa dobra, jer su ustaše priređivali takvu pucnjavu obično onda kad su namjeravali vršiti veliki pokolj.

Sutradan ujutro određen sam da čistim ulicu pred zdruhom. Već izdaleka primijetih kako vise ljudi na stupovima. Nas deset, koji smo tamo bili, samo smo se z gledali bez riječi. Došavši bliže prepoznali smo drugove liječnike. Koliko se sjećam, to su bili: Dr. Bošković, Spitzer, Milanovic, Leindorfer, Groš, a osim tih liječnika grupnik ekonomije i ustaški poručnik Marin i njegova žena.

Seljanke u prolazu, užasnute, sklanjale se brzo u sporednu ulicu.

Čistili smo cestu baš ispod samih leševa. To jutro su još izgledali normalno, ali drugog dana imali su strašan izgled sa isplaženim jezikom.

Pustili su ih tako visjeti nekoliko dana da zastraše sve one koji bi eventualno pomišljali na neku vezu s partizanima.

U međuvremenu je nastalo i klanje na poznatom Graniku. U barakama bi se svakodnevno prozivala imena zatočenika, koji su morali da dođu pred paketarnicu. Kad su stigli, morali su se svući do gola, pa su ovakvi odvedeni.

Granik se nalazio na samoj Savi, udaljen od paketarnice oko dvjesto metara. Ležao je sav u krvi opkoljen vodom, jer

je bila poplava. Na tom mjestu istakli su se koljači: Zrinušić, Mihaljević, Alaga, pop Brekalo, Marić i mnogi drugi koji su u kratkom razdoblju jeseni 1944. poklali desetke hiljade žena, djece i muževa.

U kožari je također bilo čišćenja. Baš smo jedne večeri stajali postrojeni da primamo večeru, kad dođu do nas teško naoružani Runjaš, Zrinušić, Markić, Frković, i neki čarkari, a sve je predvodio ustaški zastavnik Lisac. Stajali smo i strepili. Kako je koji prozvan, istupio je a ruke su mu *vezali* na leđa žicom. Svi smo podrhtavali. Neki su se posvema izobličili, a drugi opet u tih nekoliko časova posijedili. Prozivanje dvadeset i sedmorice trajalo je jedan sat. Bili su to sve omladinci i intelektualci koje su naročito birali.

Kako je velika razlika gledanja smrti u oči sada i onda na ciglani! Tamo sam gledao smrt svaki dan i na svakom koraku i pomirio se time da više nema nikakva izgleda na spas. A sada, kad nismo ni tako gladni, kad ne vidamo ubijanja sasvim kraj nas, kad se rat približava kraju — strepimo od nje strahovito.

Žrtva koja je prozvana i vezana žicom penje se na Granik gdje je ustaša jednim rezom preko trbuha baca u Savu još živu. Takvi smrti smo se svi posebno bojali, jer je bila svirepija od malja. Pod malj se brže dolazilo i brže umiralo.

Brata Hugu sam izgubio na sam dan iskrcavanja u Francuskoj, 7. juna 1944. Invazija je bila povod da strada on i još oveća grupa zatočenika. Tako sam ostao sam.

U našoj kožari nastala je kao neka epidemija stvaranja planova za pobunu. Kovali smo planove, bili smo spremni dati živote samo da se barem netko spasi, ali nismo nalazili izlaza. Pratili smo grozničavo front u Srijemu.

Zima 1944—1945. bila je krvava, opet su klane velike mase Hrvata sa obiteljima, odvođene ravno sa stanice na Granik ili Gradinu.

XXII

ZADNJI DANI LOGOROVANJA

Snijeg se počeo otapati i pojavilo se prvo proljetno sunce. Svi smo radili po radionama i bili obaviješteni o stanju na frontovima. Grupe savezničkih aviona stalno su nadlijetale Jasenovac. Bilo je strogo naređeno da ne smijemo gledati u to vrijeme u zrak, a kazna je bila smrt. Ali nikakve prijetnje nisu koristile, jer se naše uho tako izvježbalo na njihov zvuk, da se na prve šumove već u cijelom logoru znalo da idu avioni. Nastalo je šetanje. Svako bi tražio priliku da ide u zahod, ili da suši kožu, da pumpa vodu, ili bilo što drugo na dvorištu. Naravno da smo u tome bili solidarni, tako da smo se mijenjali da bi svi mogli izaći, a opet da nas ne bude mnogo napolju, kako ustaše ne bi to primijetili.

Ustaše su se u početku prsili i pucali iz običnih pušaka na »leteće tvrđave« koje su letjele na visini od pethiljada metara. Tako sam se jednog jutra sakrio u zahod i gledao uvis. Ustaše su kao i obično počeli pucati iz pušaka. Tada se na jednom pojave dva mala aviona iza Kozare i stadoše bacati bombe na savski most. Vidio sam ustaše kako su se razbježali kud koji, a jedan se bacio u koprive i sav se ofurio.

Za nas su ovi mali avioni, na kojima smo prvi puta vidjeli petokraku, značili novu nadu. Dali smo im simboličko ime »Prcandusi«, kako smo u logoru zvali naše omladince. Sada je nadletanje savezničkih aviona postalo svakodnevno što je za nas logoraše značilo u punom smislu »vidjeti i umri-

jeti«, ali pravo i najveće veselje bili su »Prcandusi« za koje smo od ustaša saznali da su partizanski.

Baš srao se nalazili kod ručka i uživali u šumu aviona, kojih je bilo na stotine, kad se pojavi pet Prcandusa i počеше bacati letke. Promatramo te letke kako se spuštaju sve niže i niže.

Ah, da nam je doznati što na njima piše!

Letci su se spuštali, ali ih je vjetar nosio dalje od logora, tek je jedan sletio na bure sa vodom. Otišli smo kantom po vodu i uzeli letak. Tako je logor znao najnovije vijesti.

Saznali smo već za poraze Nijemaca na frontu i gajili nade u pobunu. Još 1943. godine spremali smo nešto sa mašinskim inženjerom Levijem. Ispitivale se mogućnosti. Pripremali smo u našem kožarskom laboratoriju kiseline koje su imale da nam posluže umjesto oružja, da ih bacimo ustašama u lice.

Nas deset, koji smo spremali tu pobunu, imali smo kod sebe bočice sa kiselinama i dežurali smo noćima. Ustaše su u međuvremenu tako izolirali logor, da nismo dolazili ni do kakvih vijesti. Maštanja su uzimala maha i za svaku smo se hvatali kao utopljenik za slamku.

Druge noći iza kapitulacije Italije najednom se pojave ustaše na vratima logora. Baš te noći bio sam dežuran i promatrao sam njihovo kretanje. Na kapiji je bio Ljubo Miloš sa nekoliko koljača. Odmah sam obavijestio drugove, i čekali smo spremni sa sjekirama i kiselinama za napad, ako pokušaju da odvedu nekog zatočenika. Kako nismo imali već duže vremena vijesti, mislili smo da Hrvatska stoji pred invazijom saveznika, pa će ustaše likvidirati čitav logor. Sa sjekirama i kiselinom u svakoj nactambi nalazio se jedan od pobune — praveći se da spava očekivao je signal za napad. Ostali, koji još za pobunu nisu znali, osjećali su da nešto spremamo, ali nisu znali što.

Koljači su se penjali uz stepenice i vidjeh zloglasnog Bonzu koji nije bio u logoru već dvije godine. Naredi mi da odem u nastambe i kažem drugovima da se ničega ne plaše, nego samo da skinu cipele, veš i odijelo koje još dobro izgleda. To isto dešavalo se i na ciglani.

Kad su otišli, svima nam je odlanulo, jer smo mislili da bježe i da nas ostavljaju. Ali jutro nas je uvjerilo da se stanje u logoru nije promijenilo.

Jednog jutra sastah se sa ing. Levijem i on mi saopćio da je razgovarao kod popravljavanja žice s jednim željezničarem. Pitah ga da li bi se mogla uspostaviti veza sa partizanima. Željezničar mu odgovori da bi se to moglo, ali da bi morao imati neki vjerodostojni dokumenat od zatočenika.

Trebalo je naći neku osobu u Zagrebu koja bi imala nekoga od svojte u logoru, pa da joj dotični logoraš napiše* pismo u tom smislu sa svojim potpisom. Ing. Levi je zakačio s njime sastanak i obećao mu donijete pismo. Trebalo je da se sastanu na obali Save i čim bi Levi ugledao željezničara, ostavio bi pismo. A sam Levi izašao bi iz logora pod izgo-4 vorom da popravlja telefonsku liniju, jer se on mogao kretati slobodno u blizini logora.

Čim je on to saopćio, sastavio sam list na adresu drugarice koja mi je slala pakete i koja je bila potpuno povjerljiva. U listu je bio naveden plan koji smo izradili, a sastojao se u slijedećem: u onom momentu kad bi nam partizani dali signal s druge strane Save, digli bi pobunu. Partizani bi se s Kozare spustili noću i otvorili paljbu na urečeni dan i vrijeme. Prije dogovorenog vremena nekoliko zatočenika bi se provuklo kroz žicu i sakrilo u sijeno. Kad bi nastala pucnjava, zapalili bi sjeno, pa bi ustaše mislili da su partizani u samom selu. U logoru bi započela borba s kiselinom pomoću koje bi oduzimali oružje i trčali prema Savi. Plivači bi je preplivali,

a neplivači bi bili prebačeni skelama — kako smo se dogovorili sa skelarima, koji bi otehim oružjem likvidirali stražu.

Šetao sam nervozno u krugu logora promatrajući Levija kako izlazi na kapiju. Ustaša ga propusti, jer je znao da popravlja žicu u blizini logora. Ali sada je bio problem kako doći do Save do koje je bilo kojih stotinu metara.

Najednom mi se Levi izgubio iz vida, a na kapiju nahrupi dvoje ustaša. Smjesta je sazvan nastup svih zatočenika kožare. Ustaše nervozno odmah upitaju za Levija. Nastala je pretraga cijelog logora. Strah od odmazde obuzeo je sve zatočenike. Tada uđu druga dvojica i ispričaju da su vidjeli Levija kako je skočio u Savu i utopio se.

Počeli smo ustaše uvjeravati da je Levi bio slabih živaca i izvršio samoubojstvo, a to su povjerovali i sami zatočenici. No ja sam znao pravi razlog. On je bio primjećen od ustaša na obali i bojeći se da su ga prepoznali i da bi bio mučen, a i drugi bi radi njega stradali, radije je skočio u Savu, da ponese tajnu sa sobom. Iako su ga drugi osuđivali da je učinio glupost, želim da to objasnim i da dokažem kako je bio hrabar i kako je, da zaštititi plan, žrtvovao svoj život.

Ma da su ustaše pri povlačenju rušili sve, ipak u svojoj namjeri nisu potpuno uspjeli. Ostaci govore rječito o onome što se dešavalo.

XXIII

PRIPREMA ZA POBUNU

Posljednjih dana jasenovačkog logora bio je zapovjednikom Dominik Piccili. Mjesec mart prošao je bez ubijanja. U logoru je vladala čudna tišina. Tko nije htio raditi, nije morao. Ni u radionama, niti u vanjskim radovima ustaše nisu nikoga gonile. Ta tišina uznemirivala nas je, a naročito zbog okupljanja svih koljača. Tu su se sada sakupili: Matković, Miloš, Pudić, Maričić, Sudar, Runjaš, Brkljačić, Kordić i svi ostali, već ranije poznati u Jasenovcu. Uznemirenost je u logoru sve više rasla pa smo naslućivali: u logoru se sprema nešto loše.

Jednog dana u mjesecu martu pojave se iznenada tri partizanska aviona, u niskom letu nad logorom. Bilo je tačno podne, nalazili smo se na ručku i radione su bile prazne. Ustaše se posakriše, dok su zatočenici oduševljeno pratili njihov let. Protuavionska vatra, koja je bila prilično jaka, nije ih smela. Spustili su se ravno nad lančaru i Upravnu pisarnu i malim bombama obe zgrade srušili. Pri tom je poginulo osam drugova. Ustaše su to kasnije iskoristili i pisali u novinama da je stradalo na hiljade zatočenika. Znali smo da žele da pokriju svoja zločinstva. U stvari bila je uništena lančara koja je radila sa robovima dvadesetog vijeka, i ne samo

Nakon 44 mjeseca robovanja postajem slobodan. Sada više nisam zatočenik logora Jasenovac. Ja i Stojan, "koji se također uspio probiti iz logora, sreli smo partizane. U društvu sa komesarom XXI srpske divizije koja je oslobodila Jasenovac. (Prvi civil s lijeva je Egon Berger, autor ove knjige, treći s lijeva njegov drug Stojan, a posljednji komandant XXI srpske divizije).

da je popravljala razne željezne predmete, već je proizvodila puške i željezne oklope za vlakove.

U logoru je nastalo naizmjenice veselje i tuga. Veselje, jer smo uživali što se ustaše od straha zavlache u svoje rupe, a tuga, jer se živjelo u mučnoj neizvjesnosti. Počeli su neke stvari prenositi u Gradinu, kao naftu u velikim količinama i jedan valjak za cestu. Zatim stadoše odvoditi grupe zatočenika.

Poslije prvog napada aviona uslijedila su još druga dva i tako su uništeni svi tvornički objekti na području logora. Kod drugog napadaja stradalo je šesnaest zatočenika, dok kod trećeg niti jedan.

Upravo se u to vrijeme Luburić povlačio sa svojim »herojima« iz Sarajeva, a posljedica je bila ta da je u logor dopremao iz Sarajeva i iz ostale Bosne mnoštvo muslimana. Kakogod su se ustaše povlačili, tako su u Jasenovac dopremane mase rodoljuba da ondje mučeni i izmučeni poginu.

Sedmoga aprila vidjeli smo kako se s druge strane Save pojavio dvije ogromne vatre. Starini zatočenicima udario je u nos već poznati miris paljenog ljudskog mesa. Grupe Hrvata i muslimana koje su dopremali vagonima, opet su slate ravno u Gradinu. Očevici, ne samo zatočenici već i seljaci Jasenovca, bili su svjedoci najgroznijih prizora. Muškarce i žene polijevali su naftom i onda ih žive bacali na lomače.

Počele su dolaziti i grupe iz Slavonije, pa su i one stradale istom smrću na lomači, samo se broj lomača podvostručio. Tu su stradali i zatočenici iz Lepoglave, od kojih se samo jedan mali dio uspio spasiti iz jurećeg vlaka.

Lomače su bile zamisao i djelo Piccilija koji je tako produžio krematorij od 1942.

Sada se raskrinkao i ustaški bojnič Djal koji je do tada igrao ulogu jednog od umjerenih. Postao je u to najstrašnije vrijeme zapovjednik i pokazao da spada u onu grupu zvijeri

koji su samo naređivah, a da svoje ruke nisu htjele izravno uprljati — barem ne tamo gdje se to moglo vidjeti.

Veza između ciglane i kožare bila je potpuno prekinuta. Nismo znali za namjere naših drugova, nismo se mogli s njima -povezati.

Dvadesetog aprila dežurali smo na krovu magazina, da bi pratili kretanje ustaša. Bila je subota. Sa krova magazina vidjeli smo velike vatre na ciglani, a pred samo jutro čuli smo snažnu detonaciju. Vatre su bile od zapaljenih baraka, a detonacija od srušenog dimnjaka ciglane. Ništa nismo tačno znali, rađale se samo slutnje i pretpostavke. Računali smo da je počela likvidacija ciglane, pa u vezi s time — da je počela ofanziva u Srijemu.

Dvadesetidrugog ugovorili smo tajni sastanak i stvorili konačni plan. Brojno stanje kožare bilo je stočetrdeset i sedam. Formirali smo četiri desetine, sastavili listu od četrdeset drugova koji su imali izvršiti zadatak.

Naš logor kožara imao je dvije nastambe, jednu koja je gledala prema izlazu iz logora, drugu prema cesti. Prednja nastamba imala je vrata tik do glavnog izlaza, gdje je ustaša čuvao stražu, a druga vrata prema zadnjem dijelu logora koji je bio ograđen žicom. Druga nastamba imala je također dvojna vrata. Jedna prema magazinima, druga prema krugu logora, a sve je bilo ograđeno žicom i čuvano stražom.

Prva desetina imala je zadatak da noževima napadne stražu i oduzme oružje u prednjem dijelu logora. Druga desetina da iz druge nastambe i magazina napadne stražu zadnjeg dijela logora i da se također domogne oružja. Treća desetina, čim čuje signal da se već vodi borba, da počne rezati žicu za bijeg zatočenika iz kruga logora. Četvrta desetina morala je obavijestiti zatočenike da bježe, jer je bilo takvih koji nisu smjeli znati za pobunu do zadnjeg časa. Još su vjerovali, naime, da će biti pošteđeni.

U našoj postolarskoj radioni bilo je još mnogo narudžbi za zgotavljanje cipela, te su nam ustaše naredili da radimo čitavu noć. Znali smo da im trebamo i da nas ne će još dvadesetirećeg likvidirati. Pobunu smo odredili za dvadesetičetvrtoga u večer, u pola deset.

Mnogo nam je smetalo što nismo imali više nikakve veze sa selom, jer su nas ustaše strogo čuvali, pa tako nismo znali o položaju na frontu. No po nervozi ustaša i njihovim bijesnim likvidacijama velikih grupa iz Slavonije i Bosne zaključili smo da su odbrojani dani njihova terora.

Nedjelju ujutro bilo je vrlo živo među zatočenicima — počelo se kovati oružje. Dva brata Moster izradili su u laboratoriju kožare otrov koji je podijeljen logorašima. Saharin koji smo držali u flašicama zamijenjen je tim otrovom i nekim kiselinama. Nisu svi znali u koju je zapravo svrhu to razdijeljeno. Proširili smo vijest da se partizani približuju Jasenovcu pa ako bi ustaše došle da likvidiraju logor, može se svako spasti od mučenja tom bočicom.

Popodne smo još skidali kožu sa oštrim čeličnim noževima, zvanim »šermeseri«, a popodne smo desetak tih noževa pretvorili u oružje otsjekavši im drugi dio, te su izgledali kao mačevi. Imali smo još u magazinu sakrivene 3 sjekire i 5 krampova.

Došlo je i poslije podne. Stalno smo govorili da su partizani sve bliže i da bi trebalo nešto poduzeti. Tako smo željeli pripremiti polako ostale zatočenike za pobunu. U logor telefonirali su da naručene čizme moraju biti gotove do osam sati. Začudilo nas da se ustašama tako žuri, pa smo vreme prepada pomakli na osam sati.

U pet sati poslije podne krenuo je prema brijračnici jedan od zapovjednika kožare, zastavnik Mato Živanović, koji se brijao svake nedjelje u to doba. Živanović je bio naročito omražen, jer je odabirao ljude za likvidaciju i stalno njuškao

da li se dosta radi. Bio je podmukao, pa ako je s nekim ljubazno razgovarao, istovremeno mu je otkrojio sudbinu.

Stigao je u brijračnicu. Iza zastora ambulante stajala su dva druga, Nikola Santrač iz Krupe i Stevo Bogdanović iz Sarajeva, držali se kao bolesnici koje je pregledavao naš doktor. Brijrač David Atijas iz Zagreba sapunao je Matu i stalno se s njim šalio. Ustaša mu reče da ga dobro obrije, jer ide k curi. Na to mu odvrati David da će biti obrijan kao nikada do sada. Tada mu jednim jedinim potezom britve pre-reze grkljan. Krv je šiknula a da ustaša nije pustio ni glasa. Omotali su ga u deku i bacili u bunar iza zgrade.

Iako nismo mnogo vjerovali u spas, jer je pred nama bila bodljikava žica, bunker i naoružani ustaše, dobili smo ovim događajem nove snage. Čim je zvijer bačena u bunar, pozvasmo njegovog ordonansa i rođaka također Živanovića, da donese šmajser da mu napravimo futrolu koju smo mu još ranije obećali. Koljača Živanovića, čim je stupio na vrata, pograbili su Santrač i Bogdanović i jedan ga na mjestu ubije. Sada smo bili u posjedu revolvera i šmajsera i sigurniji u izvršenju našeg plana.

U osam sati smjenio se stražar Živko kojeg smo naročito mrzili, jer nas je uvijek gonio na rad i vikao da smo lijenčine. Njega je željeznim batom oborio drug Auferber sakriven u magazinu sirove kože. Počela je navala. Preko dvorišta potrčao je drugi stražar da napadne Auferbera, ali potiči kraj mene i ja ga šermeserom udarim po zatiljku. Pokušao sam da mu otmem šmajser, ali je treći stražar već počeo pucati prema meni. Ostali zatočenici borili su se također sa ustašama. Kožara i magazini su već bili zapaljeni.

Trčim prema prosječnoj žici i tu se sastajem sa prijateljem Tiborom. On je pošao prema Savi, dok sam ja trčao prema željezničkom nasipu. Ustaše su nas progonili. Pucalo se za nama sa bunkera i sa svih strana. Trčali smo raštrkano

kako je bilo dogovoreno da bi brli što slabiji cilj. Mitraljeska vatra kosila je drugove kao snoplje. Stigao sam do nasipa udaljenog oko pet stotina metara od logora. Stalno sam se spoticao i padao. Pretrčah nasip i izvukoh se ispod druge žice iza željezničkog nasipa, ne odviše čvrste. Sretao sam drugove koji su ranjeni padali na tle. Ispijali su otrov koji su imali kod sebe da ih ustaše ne bi domogle. Trčao sam prema Krapju. Već sam pomalo gubio dah, pretrčao sam tako preko dva kilometra. Stigoh pred prve velike bunkere Krapja. Tu sam sreo još dva druga. Kraj bunkera nalazila se velika bara. Skočili smo u baru. Ronio sam, dok nisam osjetio da mi glava udara u neko šiblje. Polako podigoh glavu. Nalazio sam se u gustoj šikari u sjedećem položaju. Bunker, koji je bio desetak metara udaljen od mene, stalno je rigao vatru po bari i šikarju.

Kako sam od trčanja bio oznojen, bilo mi je ugodno ležati u bari, ali iza nekog vremena osjetih drhtavicu. Trešao se tako jako da sam se plašio da taj šum koji je proizvodilo moje drhtanje u dodiru sa šibljem ne upozori ustaše na mene. Pogledam iz šikare prema logoru. Odanle se dizali veliki stupovi vatre. To je gorila naša kožara koju smo zapalili.

Spustio se već mrak, ali je bila jasna mjesečina, tako da sam mogao posve dobro vidjeti kako ustaše pretražuju grmlje. Tek sad sam postao svjestan da nisam više u logoru, da postoji mogućnost spasa i dobih novu snagu. Sačekah u bari dok mjesečina ne postade slabija, ponovno zaronim i produžih puzati po blatnjavom terenu više od jednog sata dok ne stigoah do rubova šume sela Krapja. Tu sam se opet morao provući kroz bodljikavu žicu, kad me najednom primijete ustaše. Počeli su reflektorima obasjavati i žestoko pucati u pravcu gdje su nešto zapazili.

Kasnije, kad sam se vraćao u Jasenovac, vidio sam kako mi je slučaj spasio život. Kad sam puzao ispod žice bio sam

leđa zaštitio kaputom. Ustaše su počeli pucati za mnom, a kako je kaput ostao na žici, mislili su da sam to ja i cijeloga ga izrešetali.

Zalazio sam sve dublje u šumu. Došavši do rijeke Strug preplivao sam je i probijao se dalje. U to je već počelo svanjivati. Popeo sam se na drvo i dočekao među granama novi dan. Prvi dan na slobodi nakon četiri godine! Kakvog li olakšanja i neizmjernog zadovoljstva!

Koliko sam mogao razabrati sa drveta, nalazio sam se sjeveroistočno od logora. Cijeli dan sam tu ostao — bojao sam se sići, misleći na potjeru koja bi me mogla naći. Sačekao sam prvi sumrak i krenuo prema Psunju. Mislio sam da se krećem prema istoku i da ću stići prema Novskoj. Stigao sam i opet do neke rijeke i opet je preplivao. Došao do ceste, koju sam prešao, jer sam vidio kretanje njemačkih kolona. Ovako lutajući nabasah na jednu sporednu cestu i začuh razgovor i šum vode. Na svoje zaprepaštenje primijetih kamione i u jakoj mjesečini vidjeh kako istovaruju leševe. Prepoznah smijeh i glas Luburića i Zrinušića.

Uvečer dvadesetitrećeg aprila likvidiran je posljednji dio logora, a tu je bilo oko četiri stotine žena. Eto, lutao sam po šumi misleći da idem prema Psunju, gdje ću sastati partizane, a ja se vraćah natrag u Jasenovac. To me je gotovo izbezumilo.

Ležao sam pola sata skriven i gledao kako ustaše istovaruju leševe. Čuo sam sasvim dobro i njihov razgovor. Kretao se oko paljenja Jasenovca i kako bi natjerali stanovništvo da se povlači sa njima. To me već ohrabrilo, jer sam sad znao da se spremaju na bijeg.

Trebalo je preći oranicu da stignem do šikarja, gdje sam htio da se zaklonim i da razmotrim situaciju. Počeo sam nakon dvadesetčetiri sata osjećati jaku glad. Kako sam potrbuške odmicao sporo, uspravih se i htjedoh potrčati preko

oranice. Bila je dosta svijetla mjesečina. Najednom začujem glas koljača Joje Sudara: »Stoj! Tko je tamo?« Stao sam kao okamenjen. Razmak je bio oko tri stotine metara. Ispalili su nekoliko metaka u mom pravcu, a kako se ništa nije micalo, mislili su da je to drvo, a ne čovjek. Da sam pokušao bježati, odmah bi me primijetili. Stajao sam ovako četvrt sata, dok nisam zaključio da me više i ne gledaju, pa sam se opet stao potrbuške povlačiti da stignem do obale rijeke Strug.

Kad se luta ovako mjesečinom, za svako se drvo pomisli da je čovjek, ili mu se svaki grm učini kao netko tko čuči na zemlji i čeka da ga uhvati.

Šuljao sam se tako i puzao oko jedan sat i držao u ruci spreman mali nožić. Najednom primijetih pred sobom zgurenog ljudsko tijelo. Približih se i stadoh ga drmati a u ruci držim nož. Ali se zgureni čovjek nije micao. Tad mi pade napamet da je to možda zatočenik. Možda je ranjen dovde dotrčao, pa je umro. Pomislih na njegovo odijelo, jer je moje bilo posve mokro. Uto opazih da tijelo diše.

Primio sam ga za glavu i rekao: »Ako si zatočenik, ne boj se, ja sam također pobjegao iz kožare.«

Kad je podigao glavu odmah smo se prepoznali. Bio je to Stojan koji je dijelio sa mnom u kožari tri godine — sav krvav po vratu i prsima. Pričao mi je da je vidio ustaše, koji se još nalaze posvud uokolo, a on ne zna plivati, pa je izgubio svaku nadu u spas. Popio je i sav otrov, koji je imao kod sebe, ali nije djelovao, jer se sinoć bio najeo pa je sve povratio. Tada je uzeo komad drveta, jer drugo nije imao, pa je počeo njime da siječe vrat. Tako sam ga i našao.

Stojan je oprao svoj krvav vrat i krenusmo preko njive. Sakrili smo se u jedan jarak i pokrili kukuruzovinom i granjem. Tako smo čekali noć, da bi zatim našli bolje zaklonište.

Ležimo u jarku i pričamo o događajima u logoru. Sad smo se već i šalili kako je Stojan najprije bio moja »mušterija«, dok sam prao rublje, ali kasnije je radije sam prao, jer mu se moje pranje nije sviđalo.

Najednom začusmo korake i razgovor. Stojan htjede u bijeg, ali ga zadržah čvrsto ga uhvativši i šapnuh mu da se ne miče. Ustaše preskoče jarak ravno preko nas. Dosta bi im bio samo jedan pažljiviji pogled na tle pa da nas opaze. U rukama su nosili kante. Išli su po ručak. Nakon pola sata opet su tuda prošli i opet nas preskočili. Kad su prošli, pridigli smo se malo i sad smo tek vidjeli gdje se nalazimo. Jedva stotinu metara udaljen od nas ležao je bunker. Prošla nas jeza i jedva smo čekali noć.

Kako nisam imao više snage, nisam ni pokušao Stojana prenijeti preko rijeke, što sam u prvi mah pomislio, nego smo otpuzali prema obližnjoj šumi. Tako smo stigli u šumu zvanu Guštik koja je bila udaljena od logora sedam kilometara. Odmah smo počeli tražiti hranu. Kako je Stojan bio seljački sin i bolje se razumio što se u šumi može naći za jelo, to je on postao ekonom i birao »gurmanluke«. Trava nam nije nikako prijala, ali Stojan 'me naučio da je lišće od mladog hrasta, ujutro, za rose, vrlo dobro, čak je pomalo i slatko. Kao specijalitet pronašli smo cvijet od šipka, vrlo prijatan jer je sladak, ali ga nažalost nismo mogli jesti mnogo, jer nas je kasnije žarilo u želucu.

Došla je večer, pa nam postalo hladno. Spleli smo od mladih šiba i lišća kao neki pokrivač. Time smo se pokrili. Proveli smo tako zajedno prvu noć u šumi i tu smo htjeli sačekati povlačenje ustaša iz Jasenovca. Bili smo obojica iscrpljeni i slabi. Uto je pred zoru još počela padati i kiša, pa smo odlučili da sagradimo malu kućicu, da budemo koliko toliko zaklonjeni. Kraj jednog debelog hrasta savili smo uokrug šiblje koje smo prekrili narezanim korama mladog

drveća. Tako smo dobili krov, ali nam je ležaj ipak uvijek bio mokar.

Drugi dan, kad je kiša prestala, pošli smo u lov na žabe. Ja nisam ni jedne uhvatio, dok je Stojan u tome bio pravi stručnjak. Žabu bi rasporeli, oderali joj kožu, razdijelili je u dva dijela i pojeli. Tako smo opet dobili malo snage, pa smo se dali u izviđanje.

Iznad nas polete dva aviona bacajući letke. Iz tih letaka smo saznali za govor Maršala Tita. Čitali smo da će cijela teritorija za kratko vrijeme biti oslobođena i da će Narodno-oslobodilačka vojska uskoro protjerati neprijatelja. Za nas je to bio događaj od ogromne važnosti, jer smo sada znali da treba samo još malo izdržati pa ćemo biti slobodni.

Cestom koja je vodila kroz šumu često su prolazile ustaše, i morali smo biti vrlo oprezni.

Svaki dan je jedan mali dečko od kojih dvanaest godina dovodio u šumu svinje na pašu. Imao je na glavi ustašku kapu pa srno se morali i od njega čuvati da nas ne primjeti.

Jednog dana, kad su svinje bile u šumi i grijale se na suncu, odlučili smo da jedno malo svinjče ukrademo i da se tako najedemo. Stojan je čuvao stražu, a ja sam se dao u lov. Uletio sam u čopor i uhvatio svinju za dvije noge. Ali svinjče je podiglo tako strahovitu dreku da sam ga morao pustiti. Suze su mi navrle na oči kad sam vidio kako nam odmiče divno zamišljeno jelo.

Sedmi dan našeg boravka u šumi imao sam krizu. Glad me užasno mučila, a groznica tresla. Osjećao sam se sasvim iznemogao. No sutradan bilo je, srećom, bolje. Iako nam je bilo hladno, iako smo bili gladni već deseti dan, ipak nas nije napuštala nada u spas.

Navečer smo čuli strahovite detonacije. Nismo znali što je to. Tek kasnije smo doznali da su ustaše pri povlačenju minirali oba željeznička i kolni most preko Save i Struga.

Minirali su i zapalili selo. Neki seljaci otišli su zajedno s njima, neke, koji se nisu sakrili, a nisu htjeli ići s njima, pobili su.

Stojan i ja smo još uvijek ležali skriveni u guštiku i nisrno znali da trupe Narodne vojske već ulaze u Jasenovac. Baš ta dva dana, koja su nam još preostala, bila su nam strahovito teška. Potpuno smo već malaksali. Trinaesti dan bez hrane — jeli smo samo lišće i po koju žabu — više nismo mogli izdržati. Glad i malaksalost primorala nas da izađemo iz skrovišta. Te noći smo već iskovali plan. Mali čoban, koji je dolazio svako jutro, nije imao jučer više ustašku kapu na glavi već običnu sport-kapu. Bilo mi je to sumnjivo i rekoh Stojanu da ću danas izaći i nagovoriti ga, pa bilo što bilo.

.Skriveni blizu ceste začujemo glas čobana. Stojan je ostao i dalje ležati, ja izađoh. Mali nagne da bježi. Vjerojatno se preplašio mog izgleda. Viknem za njim da sam učitelj iz Novske i da ne znam put za Jasenovac. Tako stane i priđe mi bliže. Rekoh mu dalje da su me u Novskoj napali partizani i sada želim da se javim kod ustaške straže u Jasenovcu. Mali me čudno pogleda i kaže da u Jasenovcu nema ustaša, da su tamo partizani. Stao mi je dah, ali odvratih malome da je to nemoguće. On kao odgovor skine kapu i izvrne je. Iznutra je bila olovkom narisana petokraka, i mali mi reče: »Ne bojte se, gospodine učitelju, partizani ne će nikome ništa. To su ustaše samo lagale. Željeli su samo da Vas zava-
raju i obmane«.

Petokraka, prva u životu tako blizu, primitivno nacrtana na dječjoj kapi, govorila mi je: tvojim je mukama kraj!

Sada nakon 44 mjeseca robovanja postajem slobodan. Sada — nisam više zatočenik Jasenovca, sada sam čovjek. Sada ću smjeti slobodno hodati po gradu, moći ću čitati, pisati ...

Zovnem Stojana, a malom objasnim da smo mi odbjegli logoraši. Veselio se. Odmah nam izvrnuo cijelu torbu, ponudio nas sirom, slaninom i kruhom. Mali Zvonko, kako se čoban zvao, pričao nam kako nas je gledao kako smo bježali.

Uputili smo se s malim u selo. Susreli smo partizana. Bio je to prvi partizan koga sam u životu vidio. Pridem mu i zagrlim ga i poljubim. Kad je saznao da sam logoraš, kazao mi da se popnem na njegova leđa, jer ne mogu toliko hodati. Ali vidio je i Stojana, pa smo uhvativši se oko vrata produžili put. Išli smo komesaru XXI divizije. Kad smo tamo došli i dok smo još pričali o našim doživljajima, na stol je najednom došlo jela koliko samo srce može zaželjeti. Roditeljskog doma više nisam imao, pa mi je ovaj bratski prijem godio kao da sam u roditeljskoj kući. Postali smo ljubimci drugova boraca XXI srpske divizije koji su se natjecali da nam što više ugode.

Došao je 9. maj, dan pobjede nad fašizmom u Evropi, pa smo ga i mi preživjeli zatočenicima u Jasenovcu proslavili. Presretni i veseli!

Stojan je bio još vrlo slab i nije mogao hodati, ali ja sam skupio svu snagu pa sam stupao u redu s mojim drugovima osloboditeljima. Usput sam sreo i babu koja nam je donosila novine. Koliko puta sam prolazio ovim putem pred istim ovim seljacima, batinan i ponižen! Zato sam taj dan, sa petokrakom na čelu i puškom o ramenu, osjećao takvu snagu i veličinu da se to ne da opisati.

Došli smo pred ustaški zdrug. Danas sam pred tom zgradom ispalio počasni plotun za sve poginule drugove. Navirale su mi na oči suze koje sam stidljivo brisao. Bile su to suze zahvalnice čovjeku koji je pokrenuo te divove da se bore protiv satane, a zahvaljujući tim herojima mi smo postali ljudi, mi, preživjeli logoraši. Treba biti tako strašno

ponižen i mučen i izmrcvaren da se može shvatiti što znači biti slobodan.

Posle tri dana zamolio sam druga Komesara da mogu otići u svoje rodno mjesto. Stojan i ja dobili smo seljačka kola i uputili se u Novu Gradišku.

Vratio sam se u rodno mjesto nakon četiri godine. Trebalo je to biti povratak pun veselja i radosti, ali bio je to povratak na porušeni dom, bez igdje ikoga.

Otišao sam u Komandu mjesta da se javim kao jase-novački logoraš. Nitko me ne poznaje. Zar me logor tako izmijenio? Da, logor me izmijenio, ali i ljudi, ovo stanovništvo se izmijenilo. Nema više mojih drugova. Svi su stradali ili u logoru ili po zatvorima.

Sreo sam nekolicinu poznatih, čija su djeca, očevi i majke dijelili sudbinu onih bijednika, od kojih smo mi jedini preživjeli. Ali susretao sam i one čija su djeca slala moje roditelje i braću i stotine drugih u logore da se više nikada ne vrate. Ti ljudi jeli su iz krvavih tanjira i ležali na krvavim krevetima svojih susjeda. A sada pružaju ruke i imaju još obraza gledati u lice, kao da govore »Zaboravite na to«! Ali ne, nikada se to ne će i ne smije zaboraviti!

Često mi se dogodi da me netko upita danas, kad sam sve to preživio, da li je u Jasenovcu uistinu bilo tako strašno. *It*, na to odgovora nemam, ali se uvijek sjetim svoga oca i svoje braće i stotine hiljade onih jadnika koji su se u to uvjerali i koji su u jase-novačkim stravama ostavili svoje živote.

Fotomaterijal korišten iz arhive Agencije za fotodokumentaciju u Zagrebu, predstavlja autentične snimke oduzete zarobljenim ustašama u toku NOB-a, kao i poslije sloma NDH.

Zahvaljujemo Zavodu za fotodokumentaciju iz Zagreba što nam je omogućio da pri odabiranju snimaka za ovu publikaciju koristimo materijale iz njihove arhive.

Redakcija

TISAK: GRAFIČKOG ZAVODA HRVATSKE — ZAGREB, 1966